

سئید جعفر پیشه‌وری خاطیره‌لر (۱۹۴۵-۱۹۴۱)

میللی نهضتدن قاباق آذربایجاندا سیاسی فیرقه و ایجتیماعی تشکیلاتلار

بوتون ایراندا گۆزه دگن سیاسی حرکاتلار و ایجتیماعی تشکیلاتلاری ازب، اورتادان آپارماقلا برقرار اولان پهلوی سلطنتی داوام ائتدیگی ایگیرمی ایل مودتینده 15 میلیون نوفوسا مالیک اولان ایران خالقلاری اۆلکه‌نین هئج بیر نؤقطه‌سینده بللی باشلی ایجتیماعی بیر تشکیلات قورماغا مووفق اولمامیشدیر. رضا خانین آذربایجان خالقیندان و اونون آزادلیغا اولان علاقه‌سیندن همیشه نیگاران اولدوغونا گۆره مرحوم شئیخ محمد خیابانی‌نین رهبرلیک ائتدیگی حرکات باسدیریلدقدان سونرا اورادا فیرقه نامینه هئج بیر جیدی موسیسه‌نین یارادیلماسینا ایمکان وئرلمه‌میشدیر. حتا سولئیمان میرزانین (۱۳۰۸-۱۳۰۰-جی ایللرده) (۱۹۲۹-۱۹۲۱) قوردوغو ضعیف ایجتیماعی فیرقه‌سی بئله آذربایجاندا رضا خان مامورلارینین شدید تعقیبی و علسگر سرتیبزاده‌نین خودپسندلیگی نتیجه‌سینده پارلایب، جمعیتده موهوم یئر توتا بیللمه‌میشدیر. همین تاریخده بعضی زحمتکنش و روشن فیکرلر واسیطه‌سیله تشکیل تاپان ایران کومونیست فیرقه‌سی‌نین آذربایجاندا تشکیلاتی داها چوخ محدود دایره‌ده و فووق‌العاده گیزلی فعالیت گۆسترمه‌سینه باخمایاراق، تبریز شهریانی عدلیه ریسې سرهنگ عاصیف عوموم ایران شهریانی ریسې سرتیب آرمین الیه پوزولموش و اونون فعال عوضولری ایسه باشقا آزادیاھلارلا بیرلیکده قصری-قاجار حبسخاناسیندا زینده‌بئگور ائدیلمیشلر. بیر سۆزله دئمک اولار کی، رضا خانین سوفوطو و موتفیق دؤولت‌لرین حربی قووه‌لرینین ایرانا وارید اولدوغو واخت (۱۳۲۰-جی ایل ۲ شهریورده) ۱۹۴۱-جی ایل ۲۵ آقووست آذربایجاندا سیاست و تشکیلات نامینه هئج بیر شئی یوخ ایدی.

آجی تجروبه‌لر نتیجه‌سینده تئهرانا بدینلیک گۆزو ایله باخان آذربایجان خالقی حتا اورادا رضا خان تاختدان دوشندن سونرا تشکیل تاپان توده فیرقه‌سینی قبول ائتمگه بئله حاضر اولماق ایسته‌میردی. چونکو خالق اوچون رضا خانین سوفوطو ائله ناگیهانی بیر صورتده قاباغا گلیمیشدیر کی، مات و موتحیر قالب هانسی یول ایله گائده‌جگینی تعین ائده بیلیمیردی. او گونه دک اؤزلرینی خالقا رهبر کیمی گۆسترمگه چالیشانلارا ایسه خالق چوخ پیس گۆزله باخیردی. نئچه گون قاباق رضا خانین مدداحلیغیندا ایفراط ائدن پالانچی پهلوانلارین ماسکالارینی دگیشیب، آزادیاھ اولمالاری جماعاتی ایفغال ائده بیلیمیردی.

رضاخانین تجاویزکارلیغینی آذربایجان خالقی نامینه تبریک ائدن و بوتون آذربایجاندا سیاسی حرکاتلاری ساتیب کئف حیاتی‌نین تامینینه چالیشان سرتیبزاده - ۲۰ ایل تامام ایستیداد و دیکتاتورلوق رژیمی‌نین مداحلیغی ایله یاشایان آغازاده همچنین آزادیاھلیق نامیندان ثروت و سامان قازانان - بوتون ماجراجولار مؤوقعدن ایستیفاده ائده‌رک خالقا رهنما اولماق اوچون تظاھوره باشلادیقلاری جماعتین خوشونا گلن ایشلردن دئییلدی و خالق بو کیمی پالانچی آزادیاھلارلا بئله باغلایب، اولارین دالینجا گئده بیلیمیردی. بو بدبختلیگه بیر ده آلمان جاسوسلارینین ایسه تبلیغاتینی سبب گۆسترتمک اولار. هیتلئرن برقاسا فوتوحاتی ایله خالقی قورخودوب، اونا ائله قاندریمیشدیلر کی، فاشیستلرین شورالار ایتتیفاقینی ییخب-داغیدیپ ایرانا و اورادان هیندیستانا قوشون یئرتمه‌لری گونون مساله‌سیدیر.

۲۰ ایل گۆزوباغلی حالدا ساخالنیلیمیش خالق بو حیزبی-توده‌نین تبلیغاتین معناسینی طبیعیدیر کی، آنلایا بیلیمیردی. خصوصیه آلمانین موهوم عامیللری اولان بؤیوک بازار دللاللاری واسیطه‌سیله بئرلین رادیوسونون یالان خبرلرینی یایماقلا میلیونلار قازانماق ایسته‌دیکلری اوچون خالقی اؤز حالینا بوراخمیردی. بونلارین اینتیشار وئردیگی شایعه‌لر خالقا گۆز آچماغا ایمکان وئریمیردی. بو سببلره گۆره رضا خان سوفوطونون بیرینجی، ایکینجی حتا اوچونجو آیلاریندا آذربایجاندا فیرقه نامینا هئج بیر جیدی ایش گۆرولمه‌ییب، حیزبی-توده‌نین اورایا گۆندردیگی نوامینده‌لر ده هئج بیر مووقفیت قازانا بیللمه‌میشلر. میثال اوچون حیزبی-توده کومیته‌سی طرفیندن آزادیاھ شهیدلرین قبری اوزرینه گول سانجماق اوچون تشکیل اولونان نوامییشی گۆستره بیلرک. قاباقدا آبو-تابی ایله ائلان ائدیلمیش بو نوامییشده قصری-قجر حبسخاناسیندان تزه آزاد اولان بئش- اوچ نفردن آرتیق ایشتیراک ائدن اولمامیشدی. حتا نوامییشی تشکیل ائتمگی قارار آلان ایالت کومیته‌سی عوضولری سرتیبزاده، آغازاده آستاریی ده اؤزلرینی خالقا گۆسترتمه‌میشدیلر.

۱۳۲۱-جی ایل مئهر آیی‌نین آخیرلاریندا ایتیفاق دوشن بو حادیه آذربایجان خالقی‌نین عومومیتله سیاسی، خصوصن اونون باشیندا دورماق ایسته‌ین پالانچی آدم‌لار پیس گۆزو ایله باخدیغینی آجیب آشکارا چیخاران بیر حقیقتدیر. ۲۰ ایل داوام ائدن ایرتیجاعی سیاستین نتیجه‌سی ایسه باشقا جور اول بیلیمیردی. لاکین گوناھلارین هامیسینی دا پهلوی رژیمینه یاپیشدیرماق اولماز. چونکی خارچی ایمپریالیستلرین آزادیاھلاری جورچور

حیله لرله تورا سالیب اویناتدیقلاری و اونلارین واسیطه سیله خالقی آزادلیقدان محروم اندیب، اؤز ینتدیکلری سیاستلرینی خالق دفعه لرله گۆروب ایمتاحان ائتمیش اولدوغوندا اونون سیاستلرینی داها سیناماق ایسته میردی. او گون حیزب و تشکیلات نامینا تظاهر ائندلرین خالقان اوزاق اولمالاری دا اونلارین شوعارینین کۆهنه لمه سی ده کیچیک مانع دئییلدی. 20 ایل عرضینده تحملو اندیب، ایجتیماعده گنیش یئر توتان یئنی نسل اونلاری تانییب حسابا آلا بیلمیردی. مشروطه حرکاتیندا توتوقوشو کیمی آغیزدان-آغیزا سؤیله نیلیب گلن طنطنه لی کلمه لرین تکرارینی خالق داها ائشیتیمک ایسته میردی. موحیطی نین شرایطینه گۆره خالقین یئنی آرزولاری، یئنی آمال و یئنی ایستکلری وار ایدی. کۆهنه سیاستچیلر ایسه اونلاری درک ائده بیلمیردی. بونلارین بدیختلیکلرینین بیر ده حسادت و خودپسندلیکلری ایدی. اونلار اؤزلریندن ساواپی کیمسه نی پسند ائتمه ییب، خالقی قویون سوروسو حساب ائده رک، ایسته دیکلری بئره چکیب، ساتماغا چالیشیردی. جاماعات ایچریسینده گۆزه چاریان تزه عرصه یه چیخیمیش لیاقتلی آدمالار اونلار اوچون طاعون و وبادان داها موهلیک ایدی. اونا گۆره بیرینجی گونلردن حیزبی-توده نین ایالت کومیته سیندن مؤحکم یاپیشیب، اونون قاپیلارینی بیلکلی، باجاریقلی آدمالارین اوزلرینه آچماق ایسته میردی.

بونلارا گۆره یازدیغیمیز دؤورده آذربایجاندا موهوم بیر سیاسی فیرقه مئیدانا چیخا بیلمه میشدی.

حیزبی-توده-ایرانین آذربایجان تشکیلاتی نییه ایرلی گنتمیردی

اوزون مودتدن بری بو فیرقه نین آذربایجان تشکیلاتی بؤحرانلی بیر حال کنچیریدی. آذربایجان ایالت کومیته سینین سرتیزاده باشدا اولماق اوزره مورتجیلر، مونوپولچولار بیر طرفه، حبسخانالاردان خیلاص اولونموش آزادیاھلارلا ایشچیلر، کندیلر و سایر زحمتکشلر دیگر طرفه چکمله اونسوز دا سایه محدود اولان افرادین ایچریسینده گنیش کنشمکنش، شیدتلی اینتریکا ووجوده گلیمشیدی. تهراین موداخیله سی ایسه اونو گوندنگونه شیدتلندیرمکه ایدی.

هر کس هر نه دئییر دئسین، آذربایجاندا میلیتی تعصبون درین ریشه سی واردير. بو تعصب ایستر آذربایجاندا، ایستر ده ایرانین سایر شهرلرینده یاشایان آذربایجانلیلارین رفتار و افکاری عومومیسینین قووه تلی بیر عاملی اولوب، خالق مدنیلشدیکجه گنیشلنمکه و جیددیلمکدیر.

آذربایجانلیلار دوغرودان-دوغرویا تهرانا، حتا اونون آزادیاھلارینا داها اورکدن اینامادیقلارینی موکر صورتده ثوبوتا یئتمیشلر. اونلارین آراسیندا میلیتی تعصب جیدی بیر شکل آدیغیندان ایستر-ایستمز غنیری آذربایجانلییا اونلارین اورکلری قیزا بیلمیردی. اونلار خاریددن گلن آدمالاری منیمسه یه بیلمیردی، حتا حیزبی-توده نین تبریزه گؤندرگی آذربایجانلی تبلیغاتچیلارا بنله یئرلی جاماعات بیگانه کیمی باخیردی. بیر ایلین مودتینده اورایا حیزبی-توده نین مرکزی کومیته سی ۳ موهوم هئیتی گؤندرگی حالدا داخلیلی مباریزه خاتیمه وئرب صلاحیتدار ایالت کومیته سی تشکیل ائده بیلمه دیگی نین ده سببی بودور.

خالق، خصوصن کندیلر بیر پناهگاه، بیر مرکزی-ثیقل، داها دوغروسو رهبرلیک ائدیجی بیر تشکیلات تاہماق اوچون هر بیر فداکارلیغا حاضر اولدوغو حالدا، تهران اتله اونلاری قورخودوردو. بو دا کومیته عوضولرینین روحیه سینده تاثیرسیز قالا بیلمیردی. ایالت کومیته سی نین باشیندا دورانلارین اکثریتی تهراندان گلدیکلرینه و مرکزدن موقید (اسیلی) اولدوقلارینا گۆره، حتا یالانچی آزادیاھلار سرتیزاده، آغازاده استارای و علی بیرنگ فیرقه دن اوزاقلاشدیریلدیقدان سونرا دا اوزون مودت توده تشکیلاتی خالقین اعتیمادینی قازانا بیلمه میش و آذربایجان خالقینا رهبر اولماق مقامینی کسب ائتمگه قادر اولمامیشدی. عوضینده یالینز آذربایجان دایانان زحمتکشلر تشکیلاتی و آذربایجان جمعیتی چوخ تئز بیر صورتده پارلایب، کوتلوی حال آلماقلا، خالقین توجهینی جلب ائتمیشدی.

آذربایجان زحمتکشلر تشکیلاتی

آذربایجان زحمتکشلر تشکیلاتی نین خالق ایچریسینده نوفوذ تاہماسی نین اصل سببی ده اونو تشکیل ائندلرین آذربایجاندا یاشایان زحمتکشلردن عیارت اولماسی ایدی. موخلیف آدمالار مثلن، سورئن-ایسرافیل قادیری، حوسئن رضوان، احمد ایسلامی و غنیرلرینین مستقیل صورتده توپلادیقلاری دسته لرین بیرلشمه سیندن عمله گلن بو تشکیلاتین تکجه تبریزده اون میندن زیاده عضوو وار ایدی. شهرین موخلیف یئرلرینده جورجور عونانلار آلتیندا تشکیل تاہان زحمتکش کلوبلاری گنجه گوندوز دولو اولوب، اورادا دانیشیلان سؤزلر، آپاریلان تبلیغات خالقین ایللر بویو آرزو ائدیگی مقصد اطرافیندا ایدی. «ایستیداد حؤکومتین بیخماق، طولوم و شقاوته خاتیمه وئرمک، اربابلارین، قان ایچنلرین اللرینی ایجتیماعی ایشلردن اوزاقلاشدیریب، خاین مامورلار، قان ایچن ژاندارملار، روشوتخور تبریه کی نین شرین بیر دفعه لیک خالقین باشیندان رفع ائتمک» سؤزلری حقیقته خالقین خوشونا گلن، اونون اورگیندن چیخان سؤزلر اولدوغوندا اونلاری جلب ائدیپ گوندن-گونه تشکیلاتا یاخینلاشدیریدی.

بو تشکیلاتین نوقصانی فقط اونون آرساوادلی، معمولی آدمالاردان توپلانماسیندا ایدی، اونلارین آراسیندا خالقا رهبرلیک ائده بیلن تجروبه‌لی آدمالار نظره چاریمیردی. مثلن، حوسئن رضوان (جۆرکچی)، چوخ سول و حرارتلی بیر آدم ایدی. لاکین ساوادلی اولمادیغیندان، خالقا تزه بیر سۆز دئییب، اونا رهبرلیک ائده بیلمیردی. ایسرافیل قادیرنین آز-چوخ ساوادلی اولسا دا، محللی آدم دئییلدی، یئرلی شرایطی بیلمیردی. سلیم حاجیزاده ایسه چوخ جاوان اولدوغوندان، خالقین اعتیقادینی قازانا بیلمه‌یب، برعکس بعضی یونگول حرکتی ایله عوضولرین عدم-اعتیادینا سبب اولوردو. سورئن آنجاق اثرمینلردن بیر عیده‌نی اؤز اطرافینا توپلایا بیلیمیشدی. تازه اونون اؤز ده ائله معلوماتلی آدمالاردان دئییلدی. اونا گۆره چوخ تئز پارلایان بو جمعیت فهیمی‌نین حیله‌کارلیغی نتیجه‌سینده چوخ بیر تئز زاماندا مونحل اولوب، آرادان گئتدی و اوندان آذربایجان خالقی اوچون موثبت بیر خاطیره بئله قالمادی.

فهیمی‌نین بو تشکیلاتی پوزماسی ایران مورتجولرینین ان چوخ ایشلتدیگی کلاسیک تدبیر ایله انجام تاپدی. اوزون مودت دسته‌بازلیق، فیرقه‌چیلیک و اینترفا ایله عؤمور سورن بو کۆهنه قورد ساییقدن پولیس ایداره‌سی ایله مربوط اولوب، قولچوماق‌لیق و اوغورلوقلا معروف اولان لوتولاردان مشهور قولیئولری و غنیرلرینی بو تشکیلاتین ایچریسینه داخل ائدیپ، اونلارین واسیطه‌سیله خالقی تهديد ائتمک، ائو سویماق، آدم اولدورمک، پول آماق کیمی ایشلرله تشکیلاتی بدنام ائتدیکن سونرا، همین بهانه ایله ایسرافیل قادیری و سلیم حاجیزاده‌نی توقیف ائدیپ، تشکیلاتی تامامیله پوزوب اورتادان چیخارتدی.

بو ایش معروف ژاندارم ریسسی جانپولادین کندلرده باشلادیغی وحشیانا حرکتی ایله یاناشی اولراق، انجام وئرلیدیکن سونرا آذربایجانین کند و شهرلرینده یئنی بیر ساکیتلیک دؤوره‌سی باشلاندى.

آذربایجان جمعیتی

زحمتکئشلر جمعیتی ایله یاناشی اولراق مئیدانا چیخان آذربایجان جمعیتی تانیماق دخی خالقین او گونکو روحیه‌سینی بیلیمک اوچون اهمیتلی بیر مساله‌دیر. بو جمعیتی تشکیل ائدنلر جومله‌سیندن شپوستری، علی ماشینچی، طاهیری، اکبری، هیلال ناصیری، رحیمی علی، ایسماییل شمسین آدینی قئید ائتمک اولار.

جمعیت تهران ایرتیجاسینا قارشى بسله‌دیگی عداوت اوزره تک آذربایجان نامینا ایشه باشلایب ناشیری-افکاری اولان «آذربایجان» روزنامه‌سی یاری فارس، یاری آذربایجان دیلینده اینتیشار وئرلمکله میللی موباریزه یولوندا بیرنجی قدم گۆتورموش اولدو. ایستر آذربایجان جمعیتی، ایستر آذربایجان زحمتکئشلر تشکیلاتی‌نین ایشلری تامامیله آذربایجان آزادلیغی اوزرینده اولماسا دا، آذربایجان آدی اونلارین آراسیندا موهوم یئر توتور.

زحمتکئشلر اکثرن آشاغی طبقه‌یه منسوب اولدوقلاریندان تهرانا آز اهمیت وئردیلر. آذربایجان جمعیتی باشچیلارینین ایچریسینده ایجتیماعی تجروبه‌یه مالیک آدمالار داها آرتیق ایدی. اونلارین باشلادیقلاری آذربایجان دلی‌نین اینتیشاری بؤیوک بیر قدم اولدوغو حالدا، تشکیلاتین باشیندا اونون اهمیتینی درک ائدن رهبرلیک ائدیجی آدمالار چوخ آز ایدی. بونولا بئله «آذربایجان» روزنامه‌سی آذربایجان دیلینده مقاله و شعرلر چاپ ائتدیگینه گۆره خالق ایچریسینده تئز بیر صورتده اینتیشار تاپماغا باشلامیشدی. آذربایجاندا شوهرت قازانان شاعیرلردن: بیرا، اعتیقاد و غنیرلرینین بو روزنامه واسیطه‌سیله آذربایجان دیلینده شعر یازماقلا سیاسی موباریزه‌یه حصر ائتدیکلری ده آیریجا قئید ائدیلمه‌لیدیر. تاسوفله دئمهل‌لیک کی، جمعیت هله اؤزون لایق رهبرلر تاپیب اونو ایرلی چکه بیلمه‌میشدی. باشدا دورانلارین چوخوسو، حتا اونون صدری بئله تشکیلات اوصولونا آشنا دئییلدی. خالقا گونده‌لیک شوعار وئرب جمعیتین خطی-حرکتینی تعیین ائتمک ایشینده باشچیلار چوخ ناشی و مویتدی ایدیلر.

بونلار جمعیتی و خالقی هارا آپاراجاقلارینی اؤزلری ده درک ائده بیلمیردیلر. بو جمعیتینه داخل اولماغا تله‌سن جاماعات ایله زحمتکئشلر جمعیتینه یاناشانلار طبقاتی و ایجتیماعی جهتدن بیر-بیریندن اوزاق اولسالار دا آذربایجانلیلق مساله‌سینه هر ایکسی ده علاقه گۆسترملکه بیر یول ایله گئدیردیلر. آذربایجان تعصوب و دموکراتیک احساساتی بو تشکیلاتلارین هر ایکسی‌سینده نظری جلب ائده بیلیردی.

آذربایجان جمعیتی دئمک اولار کی، تک تبریزده یاشایان اورتاباد آدمالارا دایانیردی. زحمتکئشلر تشکیلاتینا گئنیش خالق کوتله‌لری ایله برابر، اکثری آشاغی طبقه‌دن اولان موهاجیرلر توپلانمیشدیلا.

موهاجیرلر رضاخان دؤورونده داها آرتیق فیشار گۆردوکلریندن، ازادلیق یولوندا داها جیدی قدملر گۆتوره‌رک، داها قطعى تدبیرلر گۆرمک طرفدارلاری ایدیلر. اونا گۆره زحمتکئش کوتله اونلارین شوعارلارینی داها چوخ قبول ائدیپ، اونلارین دالینجا گئتمگه داها آرتیق رغبت گۆستریردیلر. آذربایجان جمعیتی کئچمیش فیرقه‌لرین آداب و روسومو اوزره مولاییم حرکت ائدیپ، حیزبی-توده تشکیلاتی کیمی عومومی جومله‌لر تکرار ائدیلمیش، همیشه‌کی سؤزلردن کنارا چیخا بیلمیردی. اونون یئگانه سیلاحی «آذربایجان» روزنامه‌سی ایدی.

زحمتکشلر تشکیلاتی و آذربایجان جمعیتی نین سازمانلارینین پوزولماسی و حیزی-توده نین بیرینجی دؤوره مووفقیت قازانا بیللمه سی نین سببلریندن بیرسی ده ایرانین بنین الخالق وضعیت ایدی. او گونلرده آلمان فاشیستلرینین ان قودرتلی گونلری ایدی. قیزیل اوردویا کؤمک یئتیرمک بوتون دموکراتیک میللتلرین جیدی و قطعی وظیفه سی حساب اولونوردو. بو کؤمگی یئتیرمک اوچون ایران و آذربایجان یوللارینین بؤیوک اهمیتی اولدوغونو بیللمه یین یوخ ایدی. بونلارین اهمیتینی تامین ائتمک و عومومیتله ایران خالقینی فاشیست تاپولوندن قورتارماق اوچون سووت ایتیفاقی و اینگیلتره دؤولتی ایله ایران آراسیندا بیر اولوک موعاهیده سی عمله گلیمیش و بو واسیطه ایله ایران موتفیقلر سیراسینا داخل اولموشدی. بو ایرانین گله جگی اوچون عاقیلانه بیر ایش، داها دوغروسو، گؤزلیلمه یین موغید بیر تصادوف ایدی. او واخت اگر ایراندا قودرتلی بیر دموکراتیک فیرقه اولسایدی، بو تصادوفدن بؤیوک ایستیفاده لر ائده بیلردی. موتاسیفانه مئیداندا بنله بیر تشکیلات اولمادیغینا گؤره رضا خانین دستپورده لریندن عیبارت اولان مورجع دؤولت مامورلاری قاباغا دوشوب اوندان خالقین آزادلیغی علنیه ایستیفاده ائتمگه مووفق اولدولار. بو ایستیفاده لردن بیرسی ده دموکراتیک تشکیلاتلار فیشار آلتینا آیینب و چوخلارینین پوزولماسی ایدی. آذربایجان زحمتکشلر تشکیلاتی آذربایجان جمعیتی، آذربایجان نامی ایله ایظهاری ووجود ائتدیکلری اوچون باشقا سازمانلاردان داها شدید صورتده ایرتیجاع نین حمله سینه معروض اولوب مئیداندان همیشه لیک اولاراق چیخاریلماغا محکوم ائدیلدیلر.

بو تشکیلاتلار حیزی-توده تشکیلاتی کیمی بیزیم میلی نهضتیمیزین پیونئرلری آدلانماغا لایق سازمانلاردادیر. چونکی بو سازمانلار اؤزلری اورتادان گئتدیکلری حالدا، بیر عیده اشخاصین گؤزلرینی آجیب اولارای ایتیماعی و سیاسی مساله لر ایله مشغول اولماغا جلب ائدی. آذربایجان جمعیتی آذربایجان روزنامه سی نین یاری آذربایجان، یاری فارس دیلینده نشر ائتدیگی گؤره اونون میلی خدمتین خصوصی قئید ائتمک لازیمدیر.

آذربایجان جمعیتی میلی تعصوبه حیزی-توده دن و زحمتکشلر تشکیلاتیندان چوخ ایرلی گلیمیش بیر سازمان حساب اولونمالیدیر. حتا تبریز خیابانلارینین آدلارینی دگیشدیریب، ستارخان و سایر آذربایجان میلی قهرمانلارینین آدی ایله آدلاندیرماق، فقط بو تشکیلاتین سعی ایله انجام تاپمیشدیر. لاکین بونلارین هامیسی چوخ کیچیک و چوخ اهمیتسیز ایشلردندیر. خالق ایسه بؤیوک ایصلاحات، درین دگیشیکلیک طرفداری اولدوغوندان بو کیمی ایشلر اونو قانع ائتمیردی. بو سازمانلارین تنبازار اولمالارینین باشلیجا سببی ده بوندان عیبارتدیر.

او واخت سؤز خالق فایده ائتمیر، ایش ایسه قاباغا گئتمه دیگی اوچون خالق ایله جمعیت آراسیندا مؤحکم رابیطه ووجوده گله بیلیردی. بیر ده خالق باشچیلاریندان طلب ائتدیگی بیلک و باجاریغی اولاردا گؤره بیلیردی. مشروطه نهضتینده ستارخانا قوه و وئرن اونون شوجاعتی، و ایستقامتی قیامدا شیخ محمد خیابانینی ایرلی چکن اونون بیلگی، نیطقی و دوشونجه سی ایدی. آذربایجان جمعیتی و زحمتکشلر تشکیلاتیندا بنله آداملار گؤزه چاریمادیغیندان اولارین دالینجا گئندلر تئز بیر زاماندا یورولوب گئری چکیلگه مجبور اولدولار.

حیزی-توده-آذربایجان فاشیست

اساسن ۳ شهریور ۱۹۲۱-جی ایل حادیه سی آذربایجان خالقینا بؤیوک تکان وئردیگینه گؤره هر کس اوندان ایستیفاده ائتمک فیکرینه دوشموشدو. تک آزادیاھلیق دئییل، مورجعلر ده دالا قالماق اوچون اوزولرینه آزادیاھلیق ماسکاسی چکیب، اورتالیغا چیخیب، ایشه گیرمیشدیلر. حتا بونلارین ایچریسینده فاشیست عقیده لی آداملار دا آز دئییلدی. مخصوص فاشیست عونصورلری اؤزلرینین جینایتلرینه پرده چکمک مقصدی ایله داها آرتیق فعالیت گؤستریدیلر. حاجی خان چلی، محمد علی خان نورآذر (داروغا)، اخباری و غیرلرینین تشکیل ائتدیکلری حیزی-توده آذربایجان بو مقصدله قورولموش بیر تشکیلات ایدی.

واختیندا بوتون سیاسی دستلره ال تاپماغا چالیشان فهیمی بو تشکیلات ایله ده آذربایجان زحمتکشلری کیمی رفتار ائدی، اونو اؤزونون سیاستینی ایجرا ائتمک اوچون آلت قرار وئرمگه مووفق اولموش و ایستیفاده ائتدیکن سونرا قبا بیر شکیده داعیتیمیشدیر.

بونو قئید ائتمک لازیمدیر کی، اخباری و حاجی خان چلی آلمانلارین جیدی طرفدارلاریندان اولدوقلارینا گؤره حیزی-توده-آذربایجان پرده لی بیر فاشیست موسیسه سی حالینا سالماق فیکرینه ایدیلر. مرحوم محمد علی داروغا اینگیلیس کونسولخاناسینا منسوب آداملاردان اولدوغونا گؤره باشقا مرموز بیر مقصد تعقیب ائدیردی. بونلارین آراسیندا کاویان کیمی غئیری-فاشیست عونصورلر وار ایدی سه، اولار تشکیلاتی تمیزله ییب، دوزگون یولا سالا بیلیردیلر.

نهایت مرکزی حؤکومت آذربایجان تامامیله ساکیت حالدا ساخلاماق اوچون ظاهیره آزادخاه، باطینده فاشیست تشکیلاتینی اورادا گؤره بیللمه دی. اساسن تهران حؤکومتی آذربایجاندا تشکیلات یارانماسینا ایمکان وئرمک ایسته میردی. اونا بنله گلیردی کی، یالانچیلارین عقیده سیندن آسیلی اولما یاراق، خالق کوتله لرین تشکیلاتا توپلانماغی خطرلیدیر، خالق بیر ینره بیغیشدیقا تئز یا گئج حقیقت آشکارا چیخیب و جمعیت آراسیندا خالقین

فئیدینه قالان آداملار تاپیلا بیلر. بو سببه گۆره اؤز لرینین گۆستریشی فهیمی اؤزونون تشکیل وئردیگی حیزبی-توده-آذربایجان جمعیتینی داها داوام ائتمگه قویمادی.

ایران- بیدار

آذربایجاندا اینگیلتره ایمپئریالیستلرینین اژانلاری ایله همکارلیق ائدن آلمان نؤکرلری فاشیست عونصورلری حیزبی-توده-آذربایجان، آذربایجان زحمتکنشلی و آذربایجان جمعیتی پوزولدوغو گونده (ایرانی-بیدار) آدی ایله بیر تشکیلات واسیطه سیله مئیدانا چیخدیلار.

«فریاد» روزنامه سی بو حیزبین ناشیری-افکاری اولراق چوخ حرارتله یازیلیب، اینتیشارا باشلادی. اونون گۆرکملی عوزولریندن حوسئینقولو کاتیبینی گۆسترمک اولار.

ایرانی-بیدار اینگیلتره و آلمان منبعلریندن آلدیغی کۆمک اثرینده و سایر شهرلرده اولان فاشیست و یاریم فاشیست تشکیلاتلارلا رایبته لری وار ایدی. کاتیبینی بازاردا آلمان و اینگیلیس دللالیغی ایله مشغول اولان تاجیرلرین هر ایکسی طرفیندن موفصل صورتده حیمایت اولونوردو. مثلن، حئیدرزاده ایله نئمسیچیلر و باشقالاری اونا بیر گۆز ایله باخیب، ظاهرده روزنامه یه کۆمک یا وکالت ایشی روجوع ائتمک، حقیقتده ایسه دموکراتیک دؤولتر، مخصوصن شورالار ایتیفاقی نین علئیه نه تبلیغات آپارماق اوچون اونو موجهز ائتمگه چالیشیردیلار. بو تشکیلات روشنفیکر، جاوانلار و ثروتمندلر ایچریسینده درین ریشه سالماغا باشلامیشدی.

موحاریبه نین سورعتی آلمانلارین برقاسا بیر صورتده شرقه دوغرو گلمه لری اونلاری تشویق ائده رک اؤز لرینی چوخ تئز بیر صورتده تانیتماغا وادار ائتدی. اونا گۆره تامام ایراندا فاشیست تشکیلاتلاری پوزولوب، فاشیست عونصورلری توقیف ائدیله کی، بو تشکیلاتین باشچیلاری دا گئری چکیله دی. بنله لیکله ایرانی-بیدار ایرانی ایغفال ائدیپ، آلمان و اینگیلیس جاهانگیرلرینین قوجاغینا آتماغا موفق اولمادان پوزولوب اورتادان گئتدی. کاتیبینی یاخالاندیقان سونرا «فریاد» روزنامه سی تعطیل اولوندو .

ضید-فاشیست جمعیتی

ضیدی-فاشیست جمعیتی موحیط و زامانین ایجابی اوزره مئیدانا چیخان بیر تشکیلات ایدی. ایرانین ایری شهرلرینده موفقیق قازانا بیلمه یین بو تشکیلات آذربایجاندا چوخ یاخشی ایشله دی. آذربایجان جمعیتی و زحمتکنشلی تشکیلاتی پوزولدوقدان سونرا آذربایجاندا یئنی قورولان ایرتیجاعی دؤورده آزادیاخه و دموکراتیک قوولر فقط بو جمعیتین آدی ائیندا فعالیت گؤستره بیلیردیلر. حیزبی-توده و سایر تشکیلاتلارین تشکیل ائنده بیلمه دیکلری میتینقلر، نومییشلر ضیدی فاشیست جمعیتی آدی ایله تشکیل اولونوردو.

فاشیست ضیدینه موباریزه آپاران بیر تشکیلاتا دؤولت و ایرتیجاعی عونصورلر جورت ائدیپ، بیر سۆز دئییه بیلیردیلر. حتا مطبوعات شدید صورتده قاداغان ائدیله دیگی حالدا، تزه عرصه یه چیخیب سیاسته قوشولموش بیریا، میر رحیم ولای و غئیریلری آزادیاخه لارین سؤزلرینی بو جمعیتین طرفیندن نشر اولونان «یومروق» روزنامه سی واسیطه سیله اینتیشار وئیردیلر. پولیس ضیدی-فاشیست جمعیتی نامینا توپلانان میتینقلرینی داغیدا بیلیردی. حتا ضیدی-فاشیست جمعیتی نین مرکز یه بیر زامان حیزبی-توده طرفیندن چوخ گنیش دایره ده ایستیفاده اولونوردو.

ضیدی-فاشیست جمعیتی، زحمتکنشلی تشکیلاتی آذربایجان جمعیتی و باشقا دموکراتیک جمعیتلر، بیر سۆزله دئمک اولار کی، ۱۲ شهر یورده قاباغا چیخان تشکیلاتلارین هره سی بیر نؤوع ایله گله جک دموکرات فیرقه سی نین یارانماسی اوچون زمین حازیرلادیقلاری نؤقظه یی-نظرده فایدالی و ثمره لی ایشلر حساب اولونمالیدیر.

همکارلار ایتیفاقی

آذربایجان همکارلار ایتیفاقی دا ۱۹۴۱-جی ایل ۲۵ آوقوستدان ۲ شهر یوردن سونرا مئیدانا چیخان سازیمانلار دیر. اونون بیرینجی موسیسلری سورئن، قولام کارخاناسی نین، گرگری و فداوی ایران کارخاناسی نین کارگری باشقا تشکیلاتلاری زیرورو ائدن فهیمی بو آداملاردان مایوس اولوب، جانپولاد قضیه سیندن آزادیاخه لارلا بوتون حوسنی-رعبت گؤسترمکله، نوفوذ قازانان خلیل اینقیلاب واسیطه سیله اونو تامامیله اله کئچیرمگه ایقدام ائتدی.

یوخاریدا دئدیگیمیز سببه گۆره تهرانا تبعید اولونان خلیل اینقیلاب اورادا فهیمی ایله سازیشه گلدیکن سونرا تبریزه موراجیعت ائدیپ، فهیمی نین کۆمگی ایله ایشه باشلایب، تئزلیکله گنیش بیر ایتیحاده یارانماغا تشبوت

اُتدی. فهیمی تشکیلاتین مخاریجینی تامین ائتمک مقصدی ایله بؤیوک بیر شب-نیشینلیک تشکیل ائدهرک، ۲۱ مین تومن پول توپلاییب خلیل اینقیلابا تحویل وئردی. اینقیلاب مؤحکم مالی، قوههت و دؤولت کؤمگینه ایسته-یناد ائدهرک، جیدی ایشه باشلادی.

او زامان موخاریبه نتیجه-سینده حئیرتآور درجه-ده ترقی ائتمکده اولان صنایع محصولو و یاشاییش وسایلی-نین شدید بیر صورته باهالانماسی ایشچی صیغینه موباریزه-نین گنیشلنمه-سیندن قورخوب، چوخ یئرده کارگرلره گوزشت ائتمگه مجبور اولدولار. دؤولت موباریزه-نین مووقتی بیر صورته ایرلی گنتمه-سیندن قورخوب ایقتیصاد ناظیری طرفیندن دوکتور شئیخی آذربایجانا و ایصفاها گؤندرمگه مجبور اولدو. دوکتور شئیخی یئرده وضعیت موطالیعه ائدیکن سونرا کارگرلره کارفرمانلارین ایختیارات و حاقینی موغین ائدن بیر لایحه یازیب، دؤولته قبول ائتدیردی. بو وسیله ایله کارگرلین وضعیت یاخشیلاشماغا باشلادی. ایش موزدو یوزده یوز، بلکه یوزده ۵۰ % آرتیریلدی. کارخانا صاحبیلری کارگرلین حتا چؤرک و یاناجاقلارینی ده عؤده-لرینه گؤتورمگه مجبور اولدولار. بو ایتحادیه-نین مووقیتی خلیل اینقیلابین آدینا تامام اولدوغونا گؤره اونون نوفوزو یوکسلمکله، کارگرلر اونو حقیقی بیر رهبر کیمی قبول ائتمگه مجبور اولدولار.

آرخاسیندا بؤیوک گوج و قودرت حیس ائدن بو جاوان ماجراجو گنت-گنده اؤز وضعیتینی اونودوب، حتا ارباب و ولینعمتی اولان فهیمی-یه ده اعتیناسیزلیق گؤسترمگه باشلادی. اونون حوضورنا گئتدیکده قاباکی تووضعکارلیغین عوضی بی-ادبانه بیر صورته قبا حرکتلر بیروزه وئریب، دیگر طرفدن کارگر طبقه-سیندن تحتی-تأثیرینده واقع اولماقلا تئز-گنج عهد و پیمانینی اونودوب، ولی نعمتی-نین گؤستریشلرینه عمل ائتمکده سهلنکارلیق گؤستردی. فهیمی ماهیر بیر دیپلومات، آما بیر مورتجع اولدوغونا باخما-باراق اؤز مقام و شخصیتینه آرتیق درجه علاقه-مند اؤزونو تاپیب فهله تشکیلاتی-نین باشینا گتیردیگی ساتقین بیر آدام موتکیبیر و ادبسیز بیر شخصین حرکتینه تحمل ائدن دئییلدی. او بیر نچه دفعه ایشاره و کینایه ایله حریفی باشا سالماق ایسته-بیرسه، خلیل اؤزونون آرخاسیندا بؤیوک قودرت حیس ائدیگینه گؤره اونون ایشلرین مسخره ایله جاواب وئردی. ایش بو یئره گلدیکده فهیمی-نین تکلیفی بللی ایدی. او اؤزونون تیکدیگی بینانی داغیتماغی دا باحاریردی.

خلیلین قباق حرکتلریندن علاوه ایتحادیه-لرین گوجلنمه-لری و بوتون فهله صیغی-نین اولنارین اطرافیندا توپلانماسی دا فهیمی-نین خوشونا گلن ایشلردن دئییلدی. او اؤز عالی ایله اؤز باشینا بلا آجدیغینی تئز بیر زاماندا حیس ائتمگه باشلادی. گنریده-کی ختردن قورتارماق، اونون اوچون چوخ دا چتین ایش اولما بیلمزدی. چونکی او اؤزو تامام عؤمرونو فیتنه و فساد و تیریکله کئچیرمیش کؤهنه جاوانلاردان ایدی. تبریزین اؤ گونکو موحیطی ایسه هر ماجرایا موساعید ایدی. چونکی هنوز اشخاص اؤزلرینی لایقیجه گؤسترمه-میشدیلر. هر کس باشینا ۳-۵ نفر توپلایا بیلسه-یدی، ایسته-دیگینی ائده بیلردی. بونلاردان علاوه خلیل اینقیلابین رفتار و حرکتی آزادیاھلار اوچون مرموز شکیده ایدی. اونون فهله-لر آراسیندا گوندن-گونه آرتماقدا اولان نوفوزوندان ایرتیجاعي عونصورلردن ایستیفاده ائتمک ایمکانی آز دئییلدی. خلیلین پول ایشینه باخماسی دا آغیزدان-آغیزا سؤیله-نیلمکده ایدی. رفتاری داخی گنت-گنده لوتولوق شکلی آلمیشدیر. بو ایشده فهیمی-نین اؤزو ده دخالتسیز دئییل ایدی. اونون آداملاری، مثلن، تاغی بئیتوللا و کروبی، ابولقاسیم جاوان و غئیرلری جورچور عونوانلارا موحیطی زهرله-یب، اورتایا چیخان آداملاری بدنام ائتمک اوچون چالیشیر و حیل-لر دوزلدیلر. خلیل اینقیلابین شرین باشدان رفع ائتمک اوچون آجلیقدان گلیب، ثروت قازانمیش. تبریزده ان بیرینجی خالی کارخاناسی صاحبی اولان ابولقاسیم جاوان اینتیخاب اولونموش ایدی. او خلیل روشتو ایسته-مکده موتهیم ائدیپ، بیر عیده پیچاقچیلار واسیطه-سی ایله موریدئ-حملة قرار وئره-رک، موفصل دؤیدوکدن سونرا اونون الیندن والیه شیکایت ائدی. والی (فهیمی) ایسه امنیتی خیللدار ائتمک ایتهامی اوزره خلیل ساخلاندیریب، تئهرانا تبعید و ایتحادیه-سی-نین قاپیلارینی باغلاماقلا، کومندی-نین بیرینجی پرده-سینه خاتیمه وئردی.

الته، کارگرلر ایتحادیه-سینی ده بیر تدبیر ایله اورتادان آپارماق چوخ دا آسان بیر ایش دئییلدی. چونکی بو تشکیلات پهلوئی دؤوره-سینده دوغوب، موخاریبه زامانیندا ترقی ائتمکده اولان جاوان صنایعه و سایر بیر صورته اینکیشاف ائدن ال دستگاھلارینا آرخالانیردی.

حئیرت-آور درجه-ده قازانچ آپارماق، سرمایا و کارخانا صاحبیلری فهله-نین نازینی چکمک و اونو الده ساخلاماغا مجبور ایدیلر. فهله ایسه ایتحادیه و بیرلیک مزه-سینی دادیب و لده ایندیکی مووقیتلری ساخلاماق اوچون بو واسیطه-لری ساخلامالی اولدوغونو آنلامیشدیلار. اونا گؤره خلیل اینقیلاب تئهرانا تبعید اولوندوقدان سونرا ایشینی تعقیب ائتمک اوچون آذربایجانا گلیب، یوسیف ایفتیخاری چوخ تئز بیر زاماندا ایتحادیه-نی بئیندن دایر ائتمگه مووق اولدو. فهیمی معزول اولوب، اونون یئرینه سرلشکر موقدمین گؤندریلمه-سی ده بو ایشده بی-تأثیر قالمادی. یوسیف ایفتیخاری خلیل اینقیلابدان ساواد جهتدن دالی اولسا دا، تجروبه جهتدن ایرلی ایدی. ماجراجولوقدا خلیل گنری قالمازدی.

حتا عاومفریلیک، اینقیلابی سؤزلری دانیشماغی خلیل اوندان اؤیرنمیشدیر. ۱۱ ایل پهلوئی زبندانی و واختیله جنوب نفت معدنلرینده فهله آراسیندا ایشله-مک سابقه-سی داخی اونون اوچون بؤیوک بیر سرماییه ایدی. بونلاردان علاوه ایفتیخاری ایله خلیل اینقیلاب بیر چوخ جهتدن بیر-بیرله ایشله-مگه مجبور ایدیلر. اولار حیزی-توده-ایران و باشقا آزادیاھلاری اؤزلرینه یاخینلاشماغا ایمکان وئرمیدیلر. اولارین قباغیندا اظهاری-ووجود ائتمک اوچون بونلار بیر چوخ قارانلیق و مرموز مقامات ایله مربوط اولاراق، آزادیاھه تشکیلاتلار آراسیندا نیفاق سالماقلا

اؤز لرینه جمعیتده یول آچماغا چالیشیردیلار. بو ایشده هر ایکسی-نین یولو بیر ایدی. اونا گۆره ده یوسف ایفتیخاری تبریزه گلدیکه اینقیلابین خصوصی تۆوصیه-سی اوزره اونون همدستلری طرفیندن چوخ حرارتلی قبول اولونوب، داها جیدتله ایشه باشلادی. یوسف خلیلدن عاقیل اولدوغونا گۆره فهله صیفی ایشی ایله مشغول اولماییب، مئیداندا اولان بوتون سیاسی دستلر و معروف سیاست آدمالاری ایله ده علاقه-یه گیریشدی. او گون تبریزده موثر عامللردن حساب اولونان سرلشکر موقدم و سرتیزاده ایله ده یاخینلاشماقدا حیزبی-توده تشکیلاتی-نین قاباغینا چیخدی. اونون علنییه گیزلی اولاراق تبلیغات آپارماقدان گئری دورماییب، گۆزلنیلمه-میش ایشین آسان بیر صورتده ایرلی گئدیپ، گۆزونو آچاراق ۱۰ مین نفرلیک جیدی بیر صیفین باشیندا گۆردوکده اونسوز دا ماجرادان حظ آلان آوانتورایسته-ین گۆزلری قاماشدی. الده اولان بؤیوک ایمکانلاردان داها بؤیوک ایستیفاده ائتمک فیکرینه دوشدو.

او گونلرده ۱۴-جو مجلس اینتیخابی اوچون حاضرلیق آپاریلدی. سرلشکر موقدم موعین آدمالاردان اینتیخاب کومیسونو دعوت ائتمیشدی. او معمول اولدوغو اوزره بو ایشدن بؤیوک پوللار قازانماقدا ایدی. اونلار موخالیف آدمالاردان تشکیل اولدوغونو حیس ائتمکله، موقدمین شدید صورتده موخالیفتینه گیریشمیشدی. یوسف اؤزونون و یولداشلارین اینتیخاب اولما بیلیمه-چکلرینه یقین ائدیگی ایشین بو شکیده مئیداندا چیخماسیندان راضی قالماییب، داها جیدی صورتده عکسول-عمل گؤستردی. سرلشکر موقدمین او گونلرده مرکزی حؤکومت ایله آراسی یاخشی دئییلدی. آذربایجان دا کوللو میقداردا بؤیوک پول قویاریب تک اؤز جیبینه دلدورموشدور. بو موعامیله-ده پای گۆزله-ین مهدی فروخ حتا سؤهنلی-نین اؤزو و مجلس نوماینده-لریندن بیر نچه-سی-نین پایلاری بیئتیشمه-دیگینه گۆره اونون علنییه موباریزه ائدیردیلر. یوسف ایفتیخاری مربوط اولدوغو ایرتیجاعی مقاملار واسیطه-سی ایله موقدمین علنییه بؤیوک نومایشلر تشکیل ائده-رک، ایشی جیدلشدیرمک ایسته-دی. اونسوز دا دؤولت مامورلاری تشکیلاتلاردان نیگاران اولاراق فورصدان ایستیفاده ائدیپ، نومایشلری یاتیرماق اوچون سیلاح ایشلمگه تشبوت ائدی. نتیجه-ده کارگرلردن بیر نفر اؤلدورولوب، نچه نفر یارالادیقدان سونرا یوسف ده اینقیلاب کیمی تبریزی ترک ائتمگه مجبور اولدو. خلیل اینقیلاب ایله یوسف ایفتیخارین تبریزده بؤیوک و موهوم بیر تشکیلاتا رهبرلیک ائتمه-لی حیزبی-توده-نین باشچیلارینین خوشونا گلن بیر ایش دئییل ایدی. ایرتیجاده باشچیلارینین اکثری فابریکا و سایر موسیسه-لرده حیزبی-توده- علنییه جیدی صورتده موباریزه آپاردیلار. حیزبی-توده-نین باشچیلاری ایسه ایرتیجاده-نی داغیتماق، یئنی بیر ایرتیجاده دوزلمک و یا اونو تامامیله اؤز اللرینه کئچیرمگه چالیشیردیلار. خلیل و یوسف ایفتیخاری غلط حرکت ائدیپ، کارگرلرین قودرتیندن شخصی ایستیفاده فیکرینده اولمالاری حیزب اوچون بعضن موساعید شرایطی گئیردی. موتاسیفانه تئهراندا حیزبین مرکزی کومیته-سی-نین باشیندا دورانلار آذربایجان زحمتکئنشیرلرینین و تبریزده اولان حیزب رهبرلرینین یاخشی حرکتلری بو فورصدان لایقینجه ایستیفاده ائتمگه ایمکان وئریمیردی. ایرتیجاده کارگران سوخولان ماجراجولار آراسیندا آلمان جاسوسلاری و ایرتیجاعی مقاملارین مؤحکم اولماقلاری دا چوخ موثر بیر عامل ایدی. حیزبی-توده- ایچریسینده یوزده یوز آزادلیق طرفداری اولوب، دموکراتیزم یولو ایله گئدیگی حالدا ایرتیجاده-ده دموکراتیزم، حتا سووئت دؤولتی-نین دوستلوغونا موخالیف اولان عونصورلر ده آز دئییلدی. گرک اعتراف ائدک کی، خلیل اینقیلاب ایله یوسف ایفتیخاری و باشقالارینین کارگرلرینین نوفوذ قازانمالاریندا اولارین آذربایجانلی اولمالاری آرتیق درجه موثر اولوردو. یوسفین تبریزدن گئتمه-سی حیزبی-توده- اوچون قاباغا چیخان فورصلرین هامیسیندان الوئریشلی ایدی. او گونلرده مؤوقعی-نی گودن سرلشکر موقدم اولاری راضی سالماقلا تبریزده اؤزونه آرخا قازانماق ایسته-یردی. او حتا باتان آزادیخلاری بیرلشدیرمک اوچون ابولقاسیم موسوی، جعفر ساعید واسیطه-سیله اونلارا مادی شرایط یاراتماغا باشلامیشدی.

سرلشکر ایرتیجاده-نی حیزبی-توده-نین رهبرلیگی آلتینا کئچمه-سینه اورکدن راضی دئییلدیه-سه، ظاهرده بو ایشه گۆره اونلارا کؤمک ائتمکدن باشقا چاره-سی یوخ ایدی. ایش او واخت تبریزده حیزبی-توده-نین باشیندا دورانلاریندان آسیلی ایدی. اونلار گرک اول خاریجده نوماینده-لرینی بیر-بیر گؤروب دانیشیب، اونلارین نظرنی جلب ائدیگدن سونرا تشکیلات یولو ایله داخل اولوب، ایرتیجاده شوراسی-نین قراری اوزره ایشی ایسته-دیگلی اشخاصین الینه تاپشیرایدیلار. بونون عوضینه آغایی امیر خیزی ایله آرداشنس آوانتسیان موقدیمه-سیز و حاضرلیقسیز اولاراق، اؤزلری ایرتیجاده بیناسینا گئدیپ، اورانی ایشغال ائتمکله ایشی بیر دفعه-لیک اؤز اللرینه آلماق ایسته-بیردی. یوسف ایفتیخارینین گئتمه-سیله آحیقلا-نیب، شدید صورتده موباریزه ائتمگه حاضرلانا-ن کارگرلر ایسه اونلارین بئله بیر مؤوقعه-ده گلیب بینانی توماق ایسته-مه-دیگلی گۆردوکده تحمل ائده بیلیمه-یب، هر ایکسی-نی جیدی صورتده دؤیدوکدن سونرا بینانین پیله-لریندن یوورلاتماقلا، اونلاری اورادان طاماح دیشلرینی چکمه- مجبور ائدی.

اوندان سونرا موعین بیر واختا دک حیزبی-توده- باشچیلاری ایرتیجاده-نین رهبرلیگیندن صرفی-نظر ائدیپ، ایسرافیل قادیرینین رهبرلیگی ایله آیری بیر ایرتیجاده تشکیل ائتمگه تشبوت ائدی. معلوم اولدوغو اوزره کارگرلر آراسیندا نیفاق و ایکه-تیره-لیک یاراتماقدان باشقا بیر نتیجه وئر بیلمز ایدی. امیر خیزی ایله آرداشنس آوانتسیان ایفتیز-آمیز بیر شکیده ایرتیجاده-ده دؤبولوب، ائشیکه سالیندیقدان سونرا یوسف و خلیل اینقیلابین دسته-سیندن رحیم همدا و علیزاده ایراهیم تبریزه گلیب، ایرتیجاده-ده ایشلرینی سهمانا سالیرلار. بونلارین هر ایکسی-نی نیستنن سالیم و مولاییم آدمالار اولدوغو اوچون بیرینجی نؤویه-ده ۱۴-جو مجلس اینتیخاباتی اوزرینده حیزبی-توده- ایله ایرتیجاده آراسیندا مووقتی بیر ائتیلاف اوچون دانیشیق باشلاندی. نتیجه-ده آزادیخلارلا کارگرلر آراسیندا مووقتی اولاراق، زدیخورد آزالیب، بؤیوک تبلیغاتی و موثبت قدملر گؤتورمک اوچون ایمکان یارادیلدی. بو ائتیلافین نتیجه-سینده ایدی کی، تبریز شهرینده و اونون حومه-لرینده ۱۶ مین رای آپارمیش اولدولار. اگر مالیکلر و دؤولت

مامورلارینین حوققبازابلیقلاری اولماسایدی. بو دؤورده تبریزین وکیلینین هامیسی آزادیاھلاردان سئچیلجهکدی. خالقین روحیه سینی و آزادیاھلارین قودرتینی گؤسترن بو مساله بارسینده، اوزرینده معلومات وئرلیدکن، بورادا آرتیق محضی-لوزوم فقط بیز ایسته بیریک گؤسترک کی، ایتیحاده اگر ساغلام فیکرلی و دوزگون دوشونجه لی، پاک آدمالارین الینده اولموش اولسایدی، واختیندا ایتیحادی حرکاتلارین قارشیسینی آلینماقلا میلی نهضتیمیز داھا تئز مئیدانا چیخاردی. اوندان بؤیوک نتیجه لر آماق اوچون الده کافی ایمکان اول بیلردی. موتاسیفا نه اولدن ایش نالاییق و موغریض الینه دوشدوگونه گؤره اوزون مودت آذربایجان زحمتکئش لرینی هدف سیز بیر شکیلده ماجرالارا سؤوق ائتمکله آزادیاھه کوتله ایچریسینده نیفاق بیر واسیطه اولوب، قالمیش، اوندان موثبت بیر نتیجه الده ائده بیلمه میشدی.

۱۶- جو مجلس ایتیحاباتی نین ایتیهاسیندا ماجرا آختاران خلیل اینقیلاب ۱۹۶۴-جو ایلین فروردینین آخیرلاریندا یوسیف ایتیحاری ایله علاقه سینی پوزور، حیزی-توده یه یاخینلاشماغا زمینه دوزلدیب، اوچونجو دفعه اولراق. تبریزه گلدی. او واخت ایتیحاده تشکیلاتی نین باشیندا رحیم همداد دوروردو. همداد حیزی-توده ایله ایتیحابات ایشینده ائتیلایف ائدیگی حالدا ایتیحاده نی بیطرف ساخلاماغا چالیشیردی. خلیل اینقیلاب، علیزاده نامیق تئهراندا یوسیف ایتیحاری ایله بیر یئرده اولدوقلاریندا حیزی-توده ایله سازیش ائده رک، تبریزده ایتیحاده لری بیرلشدیرمگه گلیمشدر. او واخت تبریزده ایسرافیل قادیری و کاظم هاشیمی نین واسیطه سیله یئنی بیر همکارلار ایتیفای تشکیل اولوندوغونو یوخاریدا یازمیشدیق. بو همکارلار ایتیفای ضعیف اولسا دا حیزی-توده طرفیندن تقویت اولوندوغونا گؤره اهمیتلی ایدی. خلیل اینقیلاب تئهراندا توده باشچیلارینا ایتیحاده لری اولارین ایسته دیگی شکیلده بیرلشدیرمگه سؤز وئردیگینه باخما یاراق، تبریزه گلدیکن سونرا نوماینده لری تحتی-تائیرینده قالاراق، اویون اوبناماق و ایتیحاده نی موستقیل ساخلاماق، اونون باشیندا دورماق ایسته بیردی. توده یه وئردیگی قطعی وعده نین خیلافینا اولراق جورجور بهانه لرله حیزب-توده نوماینده لرینین ایتیحاده یه نوفوذ تاپماسینا یول وئرمیردی. ۱۰ گونه تامام ائتمه لی اولدوغو ایشی ۳ آیا دک قورتاریب، همیشه اورادا قالماق اوچون ۲۲ تیر حادثه سینی مئیدانا چیخاریب. ۲۲ تیر حادثه سی روسیادا ایتیفای دوشن ۹ یانوار حادثه سی خاطرلاردا قانلی بیر پولیس ماجراسیدیر. خلیل پولیس گؤستریشی ایله حاضرلانمیش نقشه سینی ائتمک اوچون تیرین اونندان باشلا یاراق، اینقیلابی نطق لر سؤیله ییب، بؤیوک شوعلارلا فهله لری عوضیانا و قیاما دعوت ائتمکده ایدی. پولیس و ایستاندار ایسه اونون حرکتینه کمال بیطرفلیکله باخیب، بلکه یئری دوشدوکنده داھا آرتیق جیدیت گؤسترمه سینه ایمکان و شرایط یاراتماق ایدیلر. نهایت، همین آیین ۲۰-ده ایتیحاده نین مرکزی اولان تربیت خیابانینی اؤزونون ایدیعاسینا قیام مرکزی قرار وئریب، مینلرله فهله لری اورا دعوت ائدیپ، حؤکومتی اله گؤتورمک شوعلارینی مئیدانا اتمیشدر.

بو ایشه اؤز اعتبارنامه سینی مجلس طرفیندن قبول ائدیلمه سی اوچون جورجور تشبوتلرله ال آتان فتحعلی ایپکچی یان دا اونو حیمایت ائدیپ، یول گؤسترمکده ایصرار ائدیگینی قئید ائتمک لازیمدیر. خلیلین سالدیغی های-کوی نتیجه سینده تامام گئجه گوندوز تربیت خیابانی جمعیت ایله دولو ایدی. اینقیلابین طرفینی آلمیش، یعنی ۳ نفر مرموز اشخاص ایسه یاخیندان آشینا اولانلارین ایدیعاسینا گؤره پولیس طرفیندن کمری اسلحه ایله موسلح اولراق بینانین قاپیسیندا و خیاباندا کنشیک چکمکده ایدیلر. اینقیلاب هر نئجه ساعاتدان بیر بالکونا چیخیب، وار قووه سی ایله باغیراراق، خالق عوصیانا دعوت ائدیردی. او واخت کی آذربایجانین اوستانداری بعضی اشخاص موراجعت ائدیپ، فیتنه نی یاتیرماغی مصلحت گؤردوکلری حالدا، او بو ایشدن ایمتیناع ائتمیشدی. قوشون رسی ده ال آلتیندا تربیت خیابانی نین موخاصیره سینی قووه تلندیره رک، ایشاره و فورصت گؤزله بیردی.

تیرین ۲۲-جی گونو گون- اورتادان قاپاق بؤیوک فابریکا صاحب لرینین موراجعت ائدیگی و اولارین گوجو بیر مبلغ روشوه وئریب، ایشینی اولارین ایسته دیگی کیمی قورتارماسین سئونلر ده واردیر. حتا اؤزده تبریز صنایع صاحب لرینه جوراچی کی، او گونکو مولاقاتدا خلیل اینقیلابین حرکتینا سون قویماق باره سینده موزاکیره ائدیلیگینی اینکار ائتمیر. او گونلرده تبریز فرماندارلیغیندان ایجرا حاکیمیتی معزول اولوب، تئهرانا موراجعت ائدن میرزه کریم خان بو ایشین اولدن آخیرینا قدر دادورین پولیس طرفیندن قولدوغونا شخص منیم اؤزومه ایشات ائتمگه چالیشدیغی خاطریمده دیر. او دئییردی کی، «من موقر ائدیم، منه ایجازه وئرن شخص و یا پولیس واسیطه سیله اینقیلابی چاغیریم اونا مصلحت ائدیم و یا اونو مووقتی توقیف ائدیپ، تئهرانا گؤندیریم»، دادور ایسه منه قاندرماق ایسته بیردی کی، بو ایشدن اونون موعین مقصدی واردی.

بو مقصد ایسه نظرمجه تاجیرلردن پول قیرخماق، حقیقته ده پول قیرخماق، هم کارگرلر تشکیلاتینی پوزماقدان عیبارت ایدی. خلیلین ۲۲ تیر ماجراسی بیلاخیره کارگرلر اوچون چوخ باھا باشا گلدی. قاپاقچادان حاضرلانمیش پولیس و نیظامی دسته لری نقشه اوزره حرکت ائدیپ، اؤزونو (خلیل اینقیلاب) توتوب صحیح و سالم مئیداندان چیخاردیقلاری حالدا، ایتیحاده بیناسینی دارماداغین ائده رک، کارگرلردن ۹ نفرینی وحشیانا بیر صورتده قتله یئتیریب، ۲۲ نفری ده آغیر صورتده یارالاما قلا کومئدییا خاتیمه وئرمیشدیلر.

۲۲ تیر حادثه سی ایله آذربایجان کارگرلری تشکیلاتی تامامیله خلیل اینقیلابین و یوسیف ایتیحاری دسته سی نین چنگیندن خیلاص اولوب، توده فیرقه سی نین رهبرلیگی آلتینا کئچدی. عومومیتله آذربایجاندا فهله لر تشکیلاتی جاوان بیر تشکیلات اولدوغونا گؤره حتا آخیر زامانلار قدر تامامیله صیفی اساس اوزره اساسلانمیش بیر ایلیک نهضت مودتینده فیرقه و میلی حؤکومتین وئردیگی خصوصی کؤمک و یاراتدیغی شرایطه باخما یاراق، یئنه ده تشکیلات جهندن تامامیله ایتیحاده معناسینی قازانا بیلمه میشدیر. مخصوصن آخیر زامانلاردا فیرقه و

حۆکومتین کۆمکلرینه دایاندیغینا گۆره اؤز خودودوندان کنارا چیخیب، اونون باشیندا ساده کارگرلر ایتیحاده سی بئیرینده صنعتکارلار و خیردا کاسیبکارلار: فایتونچو، آراباچی، قصاب و غئیریلرینی ده احاطه ائتمکله سیاسی لشگر دوزلده رک، کنیفیدن آرتیق کمیت آرخاسیندا گنتمگه جان آتماقدا ایدی.

نئجه کی، دئدیک، آذربایجان ایتیحاده لری جاوان بیر تشکیلات اولدوغونا گۆره تشکیل اولونان گونوندن نهضت خاتیمه تاپانان دک بیر نئجه نفر منفعتچی عونصورلرین شخصی نظری اؤزره تامامیله فیرقه رهبرلرینه تابع اولماقدان بیر نؤوع بویون قاچیرمیش، تکجه ایقتیصادی، حتا سیاسی مساله لر ده بعضن سهو و خاطرلاردان کناردا قالمامیشدیر. خلیل اینقیلابی، یوسیف ایفتیخارینین و حتا آخیر گونلرده تک-تک نوماینده لرین ایتیحاده نی فیرقه نین قارشیسینا فیکری بو تشکیلاتین ان بؤیوک نؤقصانلاریندان حساب اولونا بیلردي.

بونلارین هامیسی ایله بئله اعتراف ائتمک لازیمدیر کی، آذربایجان کارگرلر و زحمتکنش لرین ایتیحاده سی ایستر میلی، ایسترسه نهضتدن قاپاق همیشه آزادیاخه دستهلرین قباغیندا گئدن بیر جمعیت اولوب، و مخصوصن نهضت زامانی فیرقه میزین مؤحکم آرخاسی حساب ائدیلمیشدیر.

نهضتیمیز باشلانان گوندن ایسه بیرینجی دفعه فیرقه میزین رهبرلیگی اونون سریع بیر صورتده پیشرفتینه ایمکان وئرندده حامیه (هیمایتدیجی) تشکیلات اولموشدور. هنوز فیرقه عوضولرین سایی قیرخا چاتمادیغی حالدا، ایتیحاده شوراسی نین صدری بیرینین موسیسلر هئیاتینه گؤندردیگی تاریخی مکتوبون بؤیوک آرزیشی واردیر. خاتیمه ده علاوه ائتمه لی بیک: بوتون نهضت مودتینده گؤرولن جیدی ایشلرده ایستر عومومیتله ایتیحاده سازیمانی، ایستر اونون تک-تک عوضولری همیشه خالقیمیزین قاپاق صفرینده گنتمیشدیر.

حیزبی-توده و کانون-دموکراسی

یوخاریدا گؤستریمیشدیک کی، آذربایجان خالقی، مخصوصن تبریز جماعتی تئهرانا تابع اولماق، تئهراندا قورولان جمعیتلرین آردینجا گنتمک ایستنه میردی. اونلاری تئهران دفعه لرله ایغفال ائتدیکن، اونا داها بئل باغلا یا بیلیمزدي. حقیقتن تئهران سیاستچیلرینه اینانماق اولمازدي. اونلارین چوخوسونون سیاسی آمال و آرزوسونو تعقیب ائتمه ییب، خصوصی مقصد و شخصی منافع اولرینسه حرکت ائندن آداملار اولدوغونو آذربایجانلیلار چوخ یاخشی بیلیر.

اونا گۆره اؤزلرینی بیر داها اونلارین ایله تاپشیرماق ایستنه میردیلر. یوخاریدا دئدیگیمیز کیمی اهالی نین قباقچیل و مونورر حیصه سی حیزبی-توده یه تئهران ایله مربوط اولدوغو اوچون باغلانماقدان گۆز بوموب، آیری و مستقیل صورتده مباریزه ائتمگه چالیشیردیلار. بوندان باشقا حیزبی-توده نین تبریزده ایشله مک اوچون گؤندردیگی ایشچیلر دخی شخصیت اعتباریله خالقین تانی ییب، بیلدیگی موباریز آداملار دئییلدیلر. اکثریتی آذربایجانلیلاردان اولان مزه بی بیر اؤلکه ده بیر نفر غئیری آذربایجانلی، مثلن، اثرمینینی بیر آزادیاخه تشکیلاتا رهبر تعیین ائندن بیر فیرقه اوچون عومومون رغبتینی قازانا بیلمه مک طبیعی بیر مساله ایدی. حتا او آدام شخص لاییق بیر آدام اولسایدیسا بئله، میلی نهضتدن اوچالمیش بیر خالق اونون دالینجا گنتمزدي.

حیزبی-توده نین مرکزی ایسه خالقین روحیه و احساساتینی حسابا آلماییب، آذربایجان تشکیلاتی نین باشچیلیغینا آرداشنس اوانئسیانی گتیرمیشدی. بو آدام شخص آذربایجانلی اولمادیغی حالدا، اخلاقی دخی موتکبیر و خودپسند اولدوغوندان، خالقین خوشونا گله بیلیمزدي. تبریز جماعتی نه قدر بنین الخالق دوستلوغا منیلی اولسا بئله، تانی ییب، ایمتاحاندان کنچیره دیگی باشقا بیر آدامین رهبرلیگینی قبول ائتمزدي.

حیزبی-توده نین فعال رهبرلریندن اولان احمد ایسپهانی ده آذربایجانلیلارین خصوصن اورتاباب و شهر جامعاتی نین خوشونا گلمیردی. توده تشکیلاتی ۱۴-جو مجلس سئچکیلرینده وکیل سئچمک ایستنه یین بو آدام اصلن تبریزی دئییلدی. او ایستانبول ایسپهانی بیر فامیلدن آنادان اولموشدور. اونون دانیشدیغی عثمانلی تورکجه سی خالقین سنودگی بیر دلیل دئییلدی. حیزبی-توده بو آدامی آذربایجان تشکیلاتینا رهبر گؤندرمکده بؤیوک ایشتیباه ائتمیشدیر.

تبریز جماعتی بو سببلره گۆره توده تشکیلاتینا چوخ بدبینلیک نظری ایله باخیردیلار. بونلاردان علاوه حیزبی-توده نین ایالت کومیته سی نین عوضولری اکثری تزه عرصه یه گلمیش، تجروبه سیز و معلوماتسیز آداملاردان عیبارت ایدی. بونلار خالقین آرزولارینی دوشونوب، اونو انجام وئرمله فیرقه نی خالقا یاخینلاشدیرماغا موفق اول بیلیمزدي. اونا گۆره تبریزده یئنی مستقیل میلی بیر تشکیلاتین وجودونا احتیاج حیس اولونوردو. کانونی-دموکراسی بو احتیاجین اوزرینده مئیدانا چیخان بیر تشکیلات ایدی. بو تشکیلات اکثرن محللی آداملاردان توپلانیدیغی اوچون تبریز جامعاتینا داها یاخین ایدی. اونو قوروب دوزلدنلر، هیلال ناصیری، جفر اخکری، میر مهدی چاووشی، خلیل آریادگان، حوسئن رضوان خالقین تانی ییب، بیلدیگی آداملار اولدوغوندان شهرده و یاخین کندلرده حیزبی-توده دن داها گنیش دایره ده چالیشماق ایمکانینا مالیک اول بیلیمشیدیلر.

مخصوصن تبریزده مجلسده اورتاباب ضیالیلار کانونی-دموکراسییه چوخ آرتیق رغبت گؤستریدیلر. حالبوکی، حیزبی- توده‌نین اطرافینا توپلانانلارین اکثری کندلی و فهله موهاجیر تیپلریندن ایدی. کانونی-دموکراسی‌نین بؤیوک بیر نؤقسانى فهله صیفیندن اوزاق قالماسی ایدی. بو جهندن کارگرلر ایتحاده سیندن سونرا حیزبی-توده داها قووه‌تلی ایدی. کانونی-دموکراسی اوسکوده و تبریز شهرینین اطرافیندا یاخشی ایشله‌دیگی حالدا، آذربایجانین آیری شهرلرینده نؤفوذ تاپا بیلمه‌میشدی.

هله مشروطیت اینقیلابی زامانیندا بیری تبریز آزادیاھلاری آراسیندا قانلی بیر سابقه حؤکم سورمکده‌دی. بو ایش یئرلی و گلمه جاوانلاریندا عیبارت ایدی. واختیله ایشله‌مک مقصدیله ارباب ظولموندن - آذربایجاندا روسیایا موهاجیرت ائدیپ، مشروطه‌خاھلیق حرکاتی باشلانماسیندا اینقیلابدا شیرکت ائتمک مقصدیله وطنه موراجیعت ائدنلری فقط لیاسلارینا گؤره موهاجیر آدلاندیرمیشدیلار. بو موهاجیرلر باکی کیمی فهله مرکز لرینده یاشاییب، روسیایا ۱۹۰۵-جی ایل اینقیلابی حرکاتیندا آلدیقلاری تجرویه اوزره جیدی اینقیلاب یولوندا داها مؤحکم {ایرادہ} ایله ایرلی گلیب، یئرلی آزادیاھلارین مولاییم رفتارینا اعتراض ائدیکلریندن اونلارین خوشلارینا گلیمردیلر. یئرلیلر ایسه اونلارین بعضیلرین آدابی- روسومینی، تبلیغ ائدیکلرینی بگنمه‌ییب، اونلاری لامذهب و دینسیز آدلاندیرماقلا اؤزلریندن اوزاقلانماغا چالیشیردیلار. بو مساله حتا گیلان و تهرآن مشروطه‌چیلری آراسیندا دا وارمیش. تبریز {اونلار گوزشت ائدیپ} و آخیردا چکیب، اورتادا بیر نئچه نفری اؤلدوردوکن سونرا اورانین آزادیاھلاری طرفیندن ایصلاح ائدیلمیش و تامامیله اورتادان قالدیرمیش ایدی.

۱۹۴۱-جی ایل ۳ شهریوردن سونرا همین کؤهنه موهاجیر عونوانی آلتیندا داها گئنیش، داها درین بیر صورتده ظاهره چکیب، آذربایجان خالق‌نین سرنیویشتینده موهوم یئر توتماق‌ایدی. موهاجیرلر عومومیتله سووت آذربایجانیندا و شورالار ایتیفاقی‌نین باشقا جومهوریتلرینده بیر مودت یاشاییب اؤز وطنلرینه موراجیعت ائدن آذربایجانلیلار اولدوقلاری حالدا، یئرلی مورتجعلر و دؤولت مامورلاری طرفیندن موهاجیر آدلاندیریلیب، آذربایجاندا خارجه چیخدیقلاری ایله اونلارین آراسیندا شدید بیر صورتده ایکی‌تیره‌لیک یارتمیشدیلار. موهاجیرلرین چوخوسو اوزون مودت شورالار ایتیفاقیندا یاشاییب سیاسی مساله‌لرده آشنا اولدوقلارینا محللی آدمالارا نیسبتن ایجتیماعی موباریزه‌ده داها جیدی رفتار ائدیبلر. بیر ده بو جامعات پهلوی دؤوره‌سینده بؤیوک آزار و ازیتلره معروض قالدیقلاریندا او رژیمنین بیر داها تکراریندا همیشه واهیمه‌ده ایدیبلر. چونکی رضا خان دؤورونده اونلار اؤز وطنلرینده موباریزه‌ده اسیر دوشن سربازلاردان داها پیس حالدا یاشاماغا مجبور ایدیبلر. او واخت موهاجیر آدی داشییان بو آداما موعین کنار چیخماغا ایجازه وئرلمیردی. اونلارین دؤولت ایدارسینده ایشله‌مگه حاقلاری یوخ ایدی. هر گون گرک گلیب اؤزلرینی پولیس ایداره‌سینه نیشان وئریپ، حاضر-غاییب دفترینی ایضا ائدیبلر. بونلارین مال و جان، حتا حثیت و ناموسو دایما پولیس و ژاندارملارین تعرضونه معروض ایدی. اکثری یاخشی تربیه و تحصیل گؤرموش اولان بو جامعاتین چوخوسو ایرانین مرکزی شهرلرینده و جنوبون زهرلی آب-هاواسی اولان یئرلرینه سورگون ائله‌ییب، اورادا آغیر و دؤزولمز شرایط آلتیندا ساخلانیردیلار. کاشان شهرینده من شخص تبعید اولدوغوم گونلرده ائله فامیللره تصادوف ائتمیم کی، بیر پارچا چؤرک اوچون هر بیر ایشه حاضر اولدوقلاری حالدا، اونلار ایشله‌مک ایمکانی وئرلمیردیلر. موهاجیر ایله دانیشماق، اونلار کؤمک ائتمک جورم حساب اولونوردو. بیچاره‌لر حتا آلت پالتارلارینی ساتیب، خرجه‌ییب، قورتارمیشدیلار. بونلارین ایچریسینده اولان عالی مکتب قورتارمیش موهندیس و طبیلره قارا فهله‌لیک و توپراق قازماق ایمکانی وئرلمیردیلر.

عومومیتله تبریز، اردبیل، ساراب، گرمورد و سایر آذربایجان کندیلریندن عیبارت اولان بو آدمالار موهاجیر عونوانلی اولوب، اؤز وطنینده ساده یاشاماق وسایلیندن محروم اولدوقدا، سونرا ناگیهانی اولاراق الده ائدیگی آزادلیغا طبیعیدیر کی، خونسردلیکله ساکیت دورا بیلمزدی. اونا گؤره ده حیزبی-توده تشکیل اولان کیمی اونون اطرافینا توپلانان و اونو قووه‌تلندیرن جامعات، یعنی موهاجیرلر اولموشدو.

یئرلی جامعات ایسه ایرتیجاعی دؤوره‌نین تعلیم ائدیگی عادت اوزره موهاجیری بگنیم اونولا بیر حیزبه چالیشماقدا تفور ائدیردی. اورتا ضیالیلارین کانون-دموکراسی اطرافینا توپلانمالارین سببی ده بو ایدی.

ولی فیرقه باشچیلاری دا اونو ائله آچیق سؤیله‌مگه جورات ائتمیردیلر. چونکی، کانون-دموکراسی تشکیلاتین اوزرینده بنله موهاجیر تیپلری آز دئییلدی. مثلن خلیل آذربادکان، حوسئن ریضان، شامیل و غنیرلری موهاجیر آدلانان آذربایجانلیلارین لاپ جیددیبلریندن ساییلیردیلار. بو تشکیلاتا گیرن آدمالارین آراسیندا حیزبی-توده ایله موخالفت ائدن غنیری-آزادیاخه عونصورلره ده تصادوف ائدیلمیردی. بونلار کانون-دموکراسی، عوضولرینی حیزبی-توده علنییه قوروب تقویت ائتمکله آزادیاھلیق جیهه‌سینه ایختیلاف سالماق ایسته‌ین آدمالار ایدی. خطیب شهیدی و حاجی خان طلاپی و غنیرلرین مقصدلری فقط و فقط بوندان عیبارت ایدی. تامام منفی و موثبت جهتلریله برابر، کانونی-دموکراسی آذربایجان میللی نهضتینه موتماییل بیر اوجاق حساب ائتمک مومکوندور.

اونون باشچیلاری هنج وجهله تهرانی تانیماق ایسته‌مه‌ییب، اونون اوچون مرکزیت قایل دئییلدیلر. بونلار اؤزلرینی موستقیل بیر آذربایجان تشکیلاتی حساب ائدیپ، مرکزی کومیتلری ایسه تبریزده ایدی. بو جهندن کانون-دموکراسی حیزبی-توده تشکیلاتیندا داها دوغرو خطی-حرکت تعقیب ائدیبلر. بیلدیگیمیزه گؤره حیزبی-توده عملن و نظرن اؤز مرانامه‌سینه کندلی طبقه‌سینی تامامیله کؤلگه‌ده قویوب، اونا بیر شئی وئرلمه‌میشدی. حالبوکی، کانونی-دموکراسی اؤز مرانامه‌سینده توپراغی پولسوز اولاراق کندلییه وئرلمه‌سینی ایرلی

سورموشدو. بونولا بئله خالق ایچریسینده کانونی-دموکراسی مؤعتدیل و حیزی-توده چوخ موفرط و اینقیلابچیلار تشکیلاتی تانیلمیشدی. بونون سببی ایسه حیزی-توده باشچیلارینین تجروبه سیزلیگی و سون درجه ده سول روحلا روحلانمیش کارگر و موهاجیر دستلرینین تحت-تائیرینده واقع اولمالاری ایدی.

اساسن حیزی-توده نین متبوعاتی تاکتیک و گونده لیک ایش جهتن همیشه گئری گئدر و یئرسیز شوعلارلار مئیدانا آتیردی. بو ایسه یئرلی فیرقه کومیتهلرینی چاشدییر. اولناری موحیطه او یغون اولمایان خطی-حرکت تعقیب ائتمگه وادار آتیر. بیز چوخ یاخشی بیلیردیک کی، حیزی-توده پروقرامی چوخ ساده میللی بیر حیزب اوچون یازیلیمیش پروقرامدی، نئجه کی، یوخاریدا دئدیک بو پروقراما توپراغین کندلییه عوضسیز اولاراق وئرلمه سی فئید ائدیلمه لیدی. بئله اولدوغو حالدا، اونون سون زامانلاردا داها چوخ مقاله یازان عوضولریندن خلیل ملکی بو طبقه نی کارگر فیرقه سی داها دوغروسو کومونیست فیرقه سی اولدوغونون ایثباتینا چالیشیردی.

بو تک ملکی نین نظری دئیل، واقعین حیزی-توده نین باشچیلاری آراسیندا واحید بیر نظر اولمادیغیندان قلم الینه آلیب، مقاله یازماق ایسته یین رهبرلردن هر بیر خالقی بیر طرفه چکیردی و چوخ دا فیرقه نی طبقاتی بیر فیرقه آدلاندیریردی. همین پرنسیپسیزلیک و آیدین نظریه و هدف اولمادیغیندان رهبرلر چوخ واخت کوتله نین تحتی-تائیرینده واقع اولاراق، اونا رهبرلیک ائدیپ، یول گؤسترک عوضینده اونون دالینجا سورونوب، اونون خوشونا گله ییلن سول شوعلارلار ایله تظاهر ائده رک، فیرقه نی دوزگون یولدان کنارا چیخماغا وادار آتیردی. بو پرنسیپسیزلیک او فیرقه نین آذربایجان تشکیلاتی نین قاباغیندا بؤیوک انگلر توره دیر، اونون نوفوزونا بؤیوک ضربه لر ووروردو. بو تاسوفله آذربایجان آزادیاھلار جریانینا بؤیوک ضربه ووردوغونو دا اینکار ائتمک اولماز. مثلن بیر گون علی امیر خیزی کندلیلرینین خوشونا گلک اوچون یئرلرین کندلی آراسیندا بؤلونمه سی شوعلارینی مئیدانا آتماقلا موقدیمه سیز بیر کندلی چیخیشی مئیدانا چیخارماق اولدوغو حالدا، کندلیلره هئچ بیر کؤمک یئتیرمه دیگیندن بیچاره لرین چوخونون توقیف اولونماسینا سبب اولموشدور. کانونی-دموکراسی باشچیلاری ایسه بو ساحه ده داها احتیاطلی اولدوقلارینا گؤره اورتاباب شهر جماعتی آراسیندا داها آرتیق اعتیبار قازانا بیلیمیشدی.

بونولا بئله کانونی-دموکراسی تشکیلاتی نین ایچریسیندن چیخان ایختیلافلار و ۱۶-جو مجلس سئچکیلرینده شیکست ائدیلمگینه اونون باشچیلارینین اعتبار و نوفوزلارینی خالق ایچریسینده ییتیردیکدن سونرا ۱۹۴۴-جو ایلین اوللرینده تامامیه حیزی-توده تشکیلاتینا مولحق اولماق مجبوریتینده قالمیشدی.

جیبه یی - آزادی (آزادلیق جیبه یی)

۱۹۴۱-جی ایلدن باشلایب، ۴۵-جی ایله دک شدید کنشمکنش و آغیر نتیجه سیز موباریزه آذربایجان آزادیاھلارینی یوردوغو حالدا، اولنارا واحید بیر تشکیلاتین لوزومونو حیس ائتیریمیشدی. بو احتیاج اوزرینده جیبه یی-آزادی تشکیلاتی بوتون ایراندا اولدوغو کیمی تیریزده ده طبیعی اولاراق، مئیدانا چیخمیش و نوفوزونو اینتیرمکه ایدی.

جبهی-آزادی ۱۹۴۳-جو ایله تهراندا معلوم اولدوغو اوزره اول مطبوعاتی بیر تشکیلات ایدی. سونرا سیاسی دستلر و ایجتیماعی بیر سازمان حالینا دوشوب، بوتون آزادیاھلارین آیدیندان دانیشماق ایمکانینا مالیک اولموشدور. بدیختانه اونون عدم مووفیقتی ده بو ایمکاندان دوغولماغینا باشلادی. چونکی جیبه یی وجودا گتیرن روزنامه مودیرلری صیرف بیر آرخا گودن آداملار دئییلدی. بو سببدن سئید ضیا دسته سی سیاست صحنه سینده گؤرونور کی، «سیتاره» روزنامه سی نین مودوری ملکی، صدری «ایران» روزنامه سی نین مودیری «موحیط مجله سی» مودیری موحیط طبا-طبایی و «خورشید-ایران» مودیری بازرکاد و باشقالاری جیبه یی اونون قوجاغینا آتماغا تشبوت ائتدی.

تشبوتده اولناری تشکیلاتدان ایخراج ائتدی. بو ایسه جیبه یی بؤیوک ضربه ایدی. دیگر طرفدن حیزی-توده روزنامه لری فقط حیزی چرچیه ده محدود قالماغا چالیشدیقلاری اوچون جیبه یی تشکیل ائتمک، اونون دایرینینی گئنیشلندیرمک عوضینده اونو تامامیه حیزی بیر سازمان حالینا سالماغا باشلادیلار.

ورتادا قالان روزنامه ناشیرلری اوزاقلاشدیرب، تشکیلاتی قوه دن سالماق سبب اولدولار. یئری گلیمشکن دئمک لازیمدیر کی، ایستر حؤکومت باشینا کنچمک اوچون هئچ بیر ماجرادان چکینمک ایسته مه یین قوام اولسلطنه اؤز مرکزلی واسیطه سیله حیزی-توده جیبه یی-آزادی تشکیلاتی نین اؤز تحتی-نوفوزونا کنچیرمیشدیر. باھار، عاباس شاهنده، زئینال عابدین، فیردوسی و لنکرانیلری قوامین کؤهنه آداملاری ولدوقلاری اوچون وار قوه لری ایله جیبه تشکیلاتینی اونون قوجاغینا آتماغا چالیشدیقلار. اصلن قوام اولسلطنه نین صحنه سیاستینه سوخولور، حیزی-توده و سایر آزادیاھلار تشکیلاتینا ال آتماسی حیزی-توده و آزادیاھلار جیبه یی سینه بؤیوک صدمه و ضررلر یئتیرمکه ایدی.

خصوصن قئید ائتمک لازیمدیر کی، اول گونلر آزادباهاهلار و موترقی عونصورلر بو سازیمانلارین دالیندا قوام اولسلطنه نین ایرتیجایی {سیاستینی حییس} آندهرک، اوندان هورکور، اؤزلرینی کنارا چکدیلر. قوام ایسه باجاردیقجا اؤزونو آزادباهاهلارا یاخین گؤسترمگه چالیشیردی. تئهراندا جیهه نین وضعیتینی بو شکیلده اولدوغو حالدا، تبریزدن بؤیوک اومود گؤزله مک اولمازدی. ایداره ده تشکیلاتین صدارتینه کئچیریلن آغای شپوستری ساواد جهتنن ضعیف و فعالیت جهتنن ده. قئید اولدوغونا گؤره جیهه اطرافینا توپلانان آزادباهاهلاری راضی سالیب، اونلارا رهبرلیک آنده بیلمه دی. او تشکیلاتی ایداره آندی، اونو هدفه دوغرو آپارماق عوضینده آغازاده و باشقالاری کیمی شارلاتان عوضولری و موختصر موخالیفنت نتیجه سینده کوسوب گنتمیش و جیهه نی اونلارین اللرینه تاپشیراراق، کنارا چکلمک فیکرینده اولانلار ایسه مضروبی-ایمان آداملار اولدوقلارینا گؤره تشکیلاتی ضعیفله دیب و باطیل حالیندا ساخالاییب، درجه سینه گتیرمگه سبب اولموشدولار.

حیزی-توده باشچیلاریندان خلیل ملکی، دوکتور جوؤودت و وارناشینیی آزادباهاهلاری اؤزلرینه {تابع} ائتمک کیمی کچیچک و محدود دوشونجه لری ده تبریز آزادلیق جیهه سی نین ضعیف دوشمه سینده آرتیق تاثیر باغیشلامیشدیر.

۱۹۴۵-جی ایل مورا داد آییندا من شیرازدان گلدیگه آزادلیق جیهه سی تقریبن داغیلاماغا باشلامیشدیر. مخصوصن حیزی-توده و ایتیحادیه باشچیلارینی تقویت ائتمک عوضینده داغیلاماغا چالیشیردی. ناتوانی، رهبر و قهرمان کیمی ساوادسیز، بیلگیسیز توده چیلر جیهه ده چالیشان اشخاص حتا تحقیر و توهین ائتمکدن بئله پرهیز ائتمک ایسته میردیلر. بو ایسه تامامیله حیزی و آزادلیغین ضررینه تامام اولان بیر حرکت ایدی. اصلن حیزی-توده ده ده مونور طبقه آز و عوامفریب آداملار چوخ ایدی. بو تشکیلات سیراسیندا عقیده لی و معلوماتلی عوضولری گؤرمکدن قورخوردولار. چونکی، بئنی ساوادلی آداملار اورتالیغا چیخدیغی واخت ساوادسیز تشکیلات رهبرلیگیندن کنارا قالمالاری معلوم بیر مساله ایدی. چونکو خالق باجاریقلی و محبوب آداملاری قویوب، بوتون سرمایالاری چیغیر-باغیر سالماقدان عیبارت اولان دنماقوکلارین دالینجا گنده بیلمزدی. گنتسه بیدی بیر نتیجه وئرمزدی. بو جهتنن ایالت کومیته سی فیرقه باشچیلارینین دعوتلری ایله یاراتماق ایسته دیکلری شرایطه باخمایاراق، ضیالیلاری حیزه چکمک مومکون اولموردو.

دئمک، او زامان حیزی-توده باشچیسیر و اوفیسئرسیر بیر قوشون کیمی دؤوق-طبیعی ایله ابرلی گنڈیردی. باشچیلاری چکیب دالینجا آپاریردی. همین زاماندا اونو سولچولوق چرچیوده محدود ائتمکله دموکراتیک شکلی آلیب، بوتون خالقی اؤز دالینجا آپارماق ایمکانیندن محروم ایدیلر. بوخاریداکی سببلره گؤره آذربایجاندا ایسه بیر نامه اوزرینده قورولان جیهه یی-آزادی تشکیلاتی نهضت زامانیندا تزلزل بیر حالا گلیمشیدی. بونولا بئله بوتون آذربایجاندا باشلانان ایتیماعی ایشلره رغبت گؤسترن اشخاص هامیسی آز-چوخ بو تشکیلاتا باغلی حساب اولونوردولار. فیرقه میز تشکیل اولدوغو زامان بوتون سیاسی سازیمانلار کیمی جیهه یی-آزادی دا چوخ موئید واقع اولدو.

همین بو تشکیلاتین سببی ایله بیز واختیکن بوتون آذربایجان شهرلرینده باش بیلن آداملارا تانیس اولما بیلمیشدیک. من اؤزوم ۱۹۴۴-جو ایل ایسفنند آییندا تبریز، خوی، اورومیه، اردبیل شهرلرینه موسافیرت آندی، بؤیوک کونفرانسلا وئردیکدن سونرا جیهه نین هئیاتینی ایتیحاب ائتمکله، آذربایجانین سیاست آداملارینا یاخیندان تانیس و دوست اولموشدوم. اونا گؤره فیرقه میزین تشکیلینه باشلا دیغیمیز واخت جیهه یی-آزادی تشکیلاتی بیزه حاضر و آماده بیر وسیله اولوب، هر یئرده فیرقه نین شؤعبه سینیی اونلارین واسیطه سیله قورماغا مووفق اولما بیلدیک.

نتیجه

نتجه کی، یوخاریدا دئدیگ ۱۲ شهریور ۱۹۴۵-جی ایلدن، یعنی معروف اعلامیه میزین ایتیشاریندان قاباق آذربایجان خالقینی اؤز دالینجا آپاریب، بوتون طبقه لره رهبرلیک آندن میلی بیر تشکیلات یوخ ایدی. زحمتکنشیر، توده، آذربایجان و سایر عونوانلار آلتیندا پارلاییب تشکیلاتلاردان قالان منفی و موئیت خاطرهلره باخمایاراق، اونلاردان گوجلو بیر اثر باقی قالمیشدیر. حیزی-توده-ایران، کانونی-دموکراسی، ضیدی-فاشیست جمعیتی و ایتیحادیه ایسه، نتجه کی، شرح وئردیک. فقط زحمتکنشیرین حساس بیر قیسیمینی جلب آنده بیلمیشدیلر. بو طبقه ایسه سازیمانلاردان گؤردوکلری فرعی ایشلره قناعت ائتمه ییب، جیدی فعالیت و بؤیوک قدملر گؤزله دیکلریندن اونلاردان چوخ دا راضی دئییلدیلر. میتینقلر، نوماایشلر، کونفرانسلا دؤولت مامورلاری بارسینده یازیلان آجی تنقیدلر آرتیق خالقی دویورا بیلمزدی. تشکیلاتلارا داخل اولان فداکار اینسانلار اونلاردان جیدی و اساس قدملر گؤتورمک ایتیتظاریندا ایدیلر. بیز ایسه یوخاریدا قئید ائتدیگیمیز سهولره گؤره اولاسی دئییلدی. حتا اونلارین گؤتوردویو بعضی جیدی قدملر ده نقشه سیر، هدف سیر اولوب، حیسیات اوزرینده قورولدوغوندا عکس نتیجه لر وئیردی. نهضتیمیزده موئیت و فایدالی ایشلر گؤرولوب نوفوذ قازانان جاوانلار ایسه باشچیلارینین گؤتوردوکلری غلط قدملر نتیجه سینده بدنام اولوب، اؤز فداکارلیقلاریندان خالقین نیفرتینی قازانماقدان باشقا بیر نتیجه آلا بیلمزدیلر.

میثال اوچون لیقوان حادثه‌سینی گۆتوره بیلریک: ۱۹۴۵-جی ایل مئهر آی-نین ۱۱-ده ایتفاق دوشن بو حادثه حیزبی-توده‌نین آذربایجان تشکیلاتینی شدید صورتده بدنام ائدن اصل ایدي. او گونلرده تهراندان تبریزه گلیب، اورادا های-کوی سالان آرداشیس آوانتسیان لاهیجان وکیلی دوکتور (رادمنشین) پارلامان نیطقیندن آلب، مئیدانا آتدیغی «قانا-قان، یومروقا-یومروق» شوغاری آذربایجان اوچون اولدوقجا یئرسیز و بیمؤوقع بیر شوغار ایدي. بو شوغار حیزبی آغیر و قاپا وضعیتده دوچار ائتمیشدی. اعلان-جنگ معناسیندا اولان بئله شوغار خالقی قورخودوب، حیزدن اوزاقلاشدیرماق، دؤولت و ژاندارم قووه‌لرینی آییق سالماقدان باشقا بیر نتیجه وئره بیلمزدي.

دوشمنلرینه اعلان-جنگ ائدن بیر حیزب اولدن اونون وسایلینی حاضیرلامالی ایدي. موتاسیفانه او واخت حیزبی-توده ایختیاریندا بئله بیر وسایل یوخ ایدي. اونون اطرافینا توپلانانلاردان بئش-اوج نفرین اینده اولان ساده، کیچیک اسلحه، دیشدن دیرناغا قدر موسلح اولان دؤولت قووسیه اعلانحرب داغیلماغا محکوم اولماق دئمکدير. بوتون ایراندا های-کویه سبب اولان لیقوان حادثه‌سی ایسه بو شوغارین اوزرینده مئیدانا چیخدیغیندان حیزبی-توده‌نین رهبرلیگی بؤیوک ضربه و خطره معروض قالمیشدی.

دوغرودور، بو حادثه ژاندارم باشچیسی شقافی و امیر پرویز و سایرلرین تدبیرلریندن {بورون} ائتمیشدی، چونکو اونلار احقافی-حاق آندیب، حیزبی-توده‌نین تقاضالارینا ایستکلرینه قولاق آسمادیقلا رینا گۆره توده‌چیلر موستقیمن اؤز موخالیفلرینی ازمگه ایقدام ائتمیشدیلر. بونولدا بئله خالق کوتله‌لرینی ایشلره حاضیرلایا بیلن هر تشکیلاتین کیچیک بیر کنده حمله آندیب، اورادا سیلاح گوجو ایله مسالهنی حل ائتمه‌سی، دوغروو بیر سیاست اولما بیلمزدي. بو مسالهنی حل ائتمیردی کی، بلکه ده حیزب اوچون یئنی ماحرانی موشکولات مئیدانینا چیخاریر. اونون ضعیف و باحاریفسیزلیغینی آچیپ گؤستریردی. چکیب آپارا بیلمه‌دیگینی ایسه شرح وئردیگیمیز وضعیت آیدین بیر صورتده ایثبات ائتمکده‌دیر. او گونلرده آذربایجان خالقی‌نین موختلیف طبقه‌لری ایسه موخاریبه‌نین خاتمه‌سی و دموکراتیک قووه‌لرین ایرانی ترک آندیب گئتمگه حاضیرلانماسی مونسایتیله سخت نیگاران و موضطرب بیر حالدا ایدي. ۱۴-جو مجلس اؤزونون ایرتیجاع سیماسینی تامامیله آشکارا چیخارمیشدیر. بیر-بیرینین دالینجا ایش باشینا کنچن مورجع دؤولت باشچیلاری آزادلیغی پوزماق و ایرانی تامامیله خاریجی ایستیمارچیلارین نوفوذلارینا تسلیم ائتمک سیاستی اوزرینده چالیشدیقلا رینی عملن ایثبات ائتمکده ایديلر. بو جهندن آذربایجان کندلی، فهله و سایر زحمتکشلری ایرتیجاع‌نین غلبه‌سیندن آرتیق درجه قورخویا دوشموشدولر. آزادیاخه‌لار ایسه داها آرتیق نیگارانلیق چکیردیلر، تهراندان و باشقا شهرلرده آزادیاخه روزنامه‌لرین تۇقیفی و دموکراتیک سازیمانلارین ازلیب سیخینتی آلتینا آلماسی مجلسده حیزبی-توده نوماینده‌لرینین دانیشیقیندان فعالیتیندن قاداغان اولونمالاری، همچنین آذربایجان شهر و کندلرینده مورجع‌لرین و دؤولت مامورلاریندان ژاندارم و پولیس‌لرین گئت-گنده خالقی داها آرتیق اینجیتمگه باشلامالاری خالقی‌نین یکی یول آیریجینا گلیب چاتدیغینی گؤستریردی. خالقی هیدایت آندیب، آزادلیغا چیخارماق ایسته‌ین آزادیاخه‌لار بو ایکی یولدان بیرین اینتیخاب ائتمگه مجبور ایديلر. بونلاردان بیرسی مؤوجود وضعیتله رازیشماق یعنی شرطی-قئیدسیز اولراق ایرتیجاعا تسلیم اولماق، دیگری ایسه خالقی ناراضیلیغیندان ایستیفاده ائده‌رک، اونو مؤحکم بیر تشکیلات آلتینا آلماق ایرتیجاع‌نی ازمک اوچون شدید موباریزه باشلاماقدان عیبارت ایدي.

آذربایجاندا اولان حیزبی-توده و سایر سیاسی جمعیتلر بو مسالهنی دوشونه بیلمه‌دیکلرینده یا دوشونسه‌لرده اونو ایجرا ائتمگه قادر اولمادیقلا ریندان یعنی قودرتلی بیر تشکیلات قورولماسی لوزومو مئیدانا چیخمیشدیر. فیرقه‌میز ایسه بو آخیرینجی یولو تعقیب ائتمک هدفی اوزره تشکیل اولونان بو احتیاج اوزرینده قورولان سیاسی بیر جمعیت ایدي.

ضعف و قودرتینی ده بو جریان اوزرینده آختارماق لازیمدیر. بشر تاریخی‌نین شایانی-دیقت حادثه‌لریندن اولوب ۱۱ آی داوام ائدن میللی حرکاتیمیز و حئیرت‌آور گونلرینده فیرقه‌میزین گؤتوردویو تاریخی ایشلری تاریخشوناسلیق نؤقطه‌یی-نظریندن تطبیق و تدقیق ائدرکن بو اصلي همیشه نظرده توتماق لازیمدیر.

آذربایجان فقط بیر عیبارت اولمادیغی کیمی ایرتیجاع ایسه ۹۰ یاشلی حاجی احتیشاما آرخالانمیردی. لیقوان حادثه‌سی عیبرت‌آور بیر حادثه ایدي. بو واسیطه ایله توده رهبرلیگی‌نین ضیفلیگینی و حسابسیز بیر حرکت ائندیگینی ایثبات آندیب، حاجی احتیشامین ائوینی داغیدیب و شئیلرینین غارت ائدیلمه‌سی ایسه حیزبین ایچرسینده اینتیظام-دیسپلینین اولمادیغینی تامامیله آشکارا چیخارتمیش اولدو. بؤیوک ایشتیبا حساب اولونان بو حرکتین تعقیبی داها ایفتیضاح حادثه نتیجه‌سینده اولدورولموش حیزب عوضولرینی دفن ائتمک اوچون وئریلن بؤیوک نوماینده یول گوجونه اشخاصی حیزب بیناسیندا توقیف ائتمک فؤوق‌العاده خطرناک یئرلره چکیله بیلردي. بونولدا بئله بیز لیقوان حادثه‌سینده حیزبی-توده‌نی نیفرتلندیرمک ایسته‌میریک، مقصدیمیز بو مسالهنی تاریخی بیر حادثه کیمی شرح وئرمک دئییلدی فقط حیزبی-توده باشچیلارینین او گونکو خطی حرکت و شوغارلارینین حقیقتدن اوزاق اولماسینی ایثبات ائدن بیر دلیل اولماق اوزره بو مسالهنه ایشاره ائدیریک.

حیزبی-توده هئچ واخت آذربایجاندا خالقا رهبرلیک ائتمک مقامینا نایل اولما بیلمه‌میشدیر. حتا اونون ان قودرتلی گونلرینده بئله آذربایجان خالقی اونون باشچیلارینا اعتیما‌دسیزلیقلا باخیب، ایشلرین اینتیقاد گۆزله تعقیب ائتمیشلر. نجه یوخاریدا دئدیک، اونون ان موهوم سببی حیزبین تهرانا باغلی اولماسی و اورادان تبلیغات و تشکیلات اوچون گلنلر آذربایجان خالقینا یاناشا بیلمه‌ییب، جاماعاتین روحونو اینجیدیب، فیکرینی ائدن میللی احتیاجینی دوشونمه‌لری اولموشدور. مخصوص بیزیم میللی نهضتیمیز یاخینلاشان گونلرده خلیل ملکی،

دوکتور جۇودت، علی امیر خیزی، آرتاشیس آوانسیان، احمد ایسپهانی و غئیرلرینین مرکزیت طرفدارلیغیندان گۇستردیکلری عیناد حیزی تامامیله خالقین نظریندن سالمیشدی. «آذربایجان جز ایران» شوعارینی مئیدانا آتان خلیل ملکی حتا حیزیین ایچریسینده بئله شدید موخالیفته تصادوف ائدهرک، تبریز نواینده لیگیندن اومودین کسهرک، وزارتت ترک ائتدیگده اونا قارشلی تشکیلات ایچریسینده بؤیوک تنقید اولونوردو. خلیل ملکی، آرتاشیس حیزی-توده نین باشقا رهبرلری او زامان فارس ایله موخالفت ائدن صادق بادیکانی تئهراندا تۇهمتلندیریب، اونی فیرقه محکمه سینه جلب ائتمه لری مرکزین نه قدر سهو حرکت ائتدیگینی نظرینیزده موحسم ائتمکده دیر.

بئله لیکله فیکر ائدیریک، اوخوجولاریمیزا میلی نهضتیمیز باشلانان گونلرده آذربایجانین سیاسی تشکیلاتلارینین وضعیتینی آز-چوخ گۇستره بیلیمیشیک. او بو تشکیلاتلارین هئچ بیرینین موستقیل اولراق خالق، اؤز فیرقه تشکیلی اوچون گۇتورولن بیرینجی قدم ۱۲ شهریور موراجیعتنامه سی نین حاضرلانیدیغی شرایط یوخاریدا آذربایجان خالق نین بؤیوک بیر سیاسی فیرقه لر هئیاتی حیس ائتمک ایدی موستقیل بیر فیرقه اولوب، تئهرانا باغلاناماسی اوچون آذربایجان آزادیاھلاری، خصوصن بئنی نسلین ۱۲ ایل تامام موباریزه آپاردیقلارینی دا قئید ائتمیشدیر. ایندی ایسه فیرقه نین باشلانیدیغی و اونون سحری آپاستروف صورتده ترقی ائتمه سی نین سبیلرینی آراشدیریب، اونون مرام و شوعارلارینین اطرافیندا بحث ائتمه لی بیک. فیرقه میزین تاسیسی گونو ۱۲ شهریور ۱۳۲۴-جو ایل حساب اولونمالیدیر. (۳ سئنتیابر ۱۹۴۵-جی ایل) بو تاریخده فیرقه نین بوتون فعالیتی نین اساسینی و مرامنامه سی نین تمثیلینی تشکیل ائدن ۱۲ ماده دن عیبارت اولان موراجیعتنامه سی اینتیشار تاپمیشدیر.

بونولا بئله قئید ائتمک لازیمدیر کی، فیرقه میزین مورداد آبی نین ۱۰-دان باشلانمیشدیر. موردادین ۱-دن شهریورین ۱۲-دک (تقریب ۱ آي داوام ائدن) بو مودته جوراتله دئییه بیلرم کی، بیز فیرقه میزین جیدی فعالیت گۇستردیگی گونلرده داھا آرتیق زحمت چکیب، داھا آرتیق اذیت صرف ائتمیشیک. واختیدان قاباق پولیس ژاندارم مامورلارینی آبیق سالماق چوخ خطرلی اولوندوغوندا گیزلی فعالیت دؤورو حساب اولونان بیر آي مودتینده بیز فؤوق العاده احتیاط ایله ایشله مه لی، موخالیفتلرین اللرینه بهانه وئرمه مه لی بیک. اونا گؤره هر کسه آسانلیقلا یاناشیب مطلبی اونا حالی ائتمک مومکون اولموردو. قاباقچادان زمینه حاضرلامادان تظاهور مووقیتسیزلیکله خاتیمه تاپا بیلردی.

بیز ایسته سه یدیک آشاغی طبقه دن گئیش دایره ده ایستیفاده ائده بیلردیک. بونو ایکی جهتدن ضرلی حساب ائدیریک، اولن بیرینجی قدمده آشاغی طبقه نی توپلاماقلا بیز اورتاب آداملاری و شهر اهالیسی نین عومده قیسمتینی مخصوص جمعیتده موثر عامل حساب اولونان ضاییلارین سووی-ظنینی جلب ائتمکله حیبه پی-آزادی و حیزی-توده تشکیلاتلارینین ایشتیباھاتلارینی تکرار ائتمکدن باشقا بیز نتیجه ائده ائده بیلردی. دیگر طرفدن حیزی-توده و کاکرلر ایتیحادیه نین اطرافیندا اولان آداملاری داغیدیب او تشکیلات ایله بئرسیز رقابت یاراتماغا سبب اولار کی، تزه ایشه باشلایان بیز تشکیلات اوچون بئله رقابت چوخ خطرلی نتیجه لر وئرمگه بیلیمزدی. حیبه پی-آزادینین قارشیسینا چیخان چتینلیکلری اونو تادمیغیمیزدان بو واسیطه ایله اونون ایشتیباھلارینی تکرار ائده بیلیمیشدیک. بو جهتدن بیرینجی قدمده آدی-سانلی، بللی-باشلی آداملاری اؤزوموزله همراه ائتمه لی ایدیک.

بو چوخ مومکون بیز ایش ایدی. چونکی بیزیم اینتیشار وئرمک ایسته دیگیمیز میلی شوعارلارین بو طبقه اوچون تزه لیگی وار ایدی. اولنلر آذربایجانلارین بیز میلیت اولدوقلارینی قبول ائتدیکلری حالدا بو میلیتین فارس لاردان و تئهرانلیلاردان آیری اولراق، یاشایا بیلیمه سینه سووی-ظن ایله باخیردیلا. بعضیلری آذربایجان خالق نین موباریزه سی نین شورالار ایتیفاقی و سووئت آذربایجانی ایله علاقه دار حساب ائدهرک، اوندان یانلیش نظریه چیخارتماقلا نهضتیمیزی ایرانین ایستیقلا و تمامیتینه موغایر بیز نهضت ظن ائدیردیلر. مخصوص وارلی طبقه مظنون اولراق، میلی نهضتیمیز آراسیندا اؤزلری اوچون سوسیالیزم، کومونیزم قورخوسو ایجاد ائدهرک مئیدانا گیرمک ایسته میردیلر. حتا باجاردیقجا بیزیم فیکرلریمیزی دگیشدیرمگه چالیشیردیلا. بونلارین هامیسی بیزی مایوس ائتمگه، قدر قوه تلی دئییلدی. خالقین خصوصیه زحمتکنش کندلی و شهر جامعاتی نین بیزیم فیکریمیزه شریک اولدوغونو چوخ یاخشلی بیلیردیک. بیز حیس ائدیردیک کی، آذربایجان خالقینین میلی شوکاری اولماسا جیدی موباریزه یه قدم قویما یا جاقدیر.

اؤز ثروت و مؤوقعلریندن هایا دوشنلر، بئله اوصولن آذربایجان خالقینین دپلینه، خصوصیتینه و آزادلیغینا اولان علاقه سینه اعتراف ائتدیکلری اوچون اولارین فرعی و جوزی ایرادلاری بیزی توتدوغوموز یولدان قایتارا بیلن قدر قوه تلی دئییلدی. اونا گؤره بیز خالقا یاخینلاشیب، اؤز پرینسیپلریمیز اطرافیندا بحث و موناقیشه ائتدیگجه توتدوغوموز یولون دوعرو اولدوغونا ایمانیمیز قوه تلنیر و اونون ایجراسی اوچون هیمتیمیز آرتیردی. بونا باخمایاراق، بیرینجی قلمر اولدوقجا موشکول و چتین بیز صورتده گؤتورولوردو. بیز طرفدن ائله آغیر شرایط آلتیندا کؤمکچی و یولداشلار حاضرلارکن دیگر طرفدن فیرقه نین اعلامیه سینی موکر موزاکیره ائدیپ، اونی ایکی اصلدن عیبارت اولان شوعارلاریمیزی یازیپ، کاغیز اوستونه گئیریب، اونی او واخت آزادیاھلیق آدی ایله مشهور اولان بیطرف اشخاصدان ۴۶ نفرینن ایمضاسیله بیتیرمگه مووفق اولدوق. پولیس ایدارسى نین جیدی موراقتینینی نتیجه سیز قویوب قابادان توتدوغوموز تصمیم اوزره بیاننامه میزی ۱۲ شهریوره دک چاپدان چیخاریب، اینتیشار وئردیک.

اول گونلرده ایچریمیزده معلوماتلی آداملار اولمادیغیندان بو سیاسی بیاننامه نی دقیق یازیلیب، چاپ ائدیلمه سی اولدوقجا موشکول ایدی. اونی اؤزوم ایکی دیلده یازماغا مجبور اولموشدوم. تحت اولفظ ترجمه دن پرهیز ائتدیگیمدن

اونون فارس ایله آذربایجانجا اولان نوسخه لریندن عیبارت جهتینده جوزبی ایختیلاف داها ایمکان تاپیردی. بونولا بئله ایدعا انده بیلریم کی، بیاننامه هم فارس، هم ده آذربایجانجا چوخ رووشن یازیلیمیشدیر. چاپ ایشی یوخاریدا دئدیگیم کیمی موشکول ایدی. ۱۲ شهر یوردن عیبارت اولان بؤیوک موراجیعتنامه نی بیر گونده تبریز متبعه لرینده ۱۵ مین نوسخه ده چاپ ائتمک تقریبین غئیری- مومکون نظره گلیردی. بو جهتدن ۲۴ سات تامام شخصن چاپخانادا قالماغا مجبور اولدوم. حتا علمیه چاپخاناسی نین صاحیبی اؤز چاپخاناسی نین آدینی فنید ائتمگه حاضر اولمادیغیندان فیرقه میزین جیدی موسیسلریندن اولان ابطیلاعات چاپخاناسی نین مودیری حسن ظفیری مسولیتی بونونا آلیب اؤز چاپخاناسی نین آدی ایله اینتیشار وئرمک شرطی ایله اونا راضیلاشدی. مومکوندور کی، بو جوزبیاتی تفصیل اوزره شرح وئرمک بعضی اوخوجولاری ماراقلاندیرماسین، لاکین منیم ظنیمجه بوتون دونیا یا سس سالان بؤیوک بیر ایشین باشلانغیج شرایطینی بیلیمک لازیمدیر.

تجربه ایثبات ائتمیشدیر کی، کیچیک بیر ایشتیباه نتیجه سینده بؤیوک بیر ایش پوزولا بیلر. کیچیک بیر فداکارلیغین بؤیوک بیر خطری رفع ائدیلمه سی ده تجربه ده از گؤرولمه میشدیر. ۱۱ شهر یورد گنجه سی بیاننامه نی چاپ ائدرکن منیم ۳ گون یوخوسوز قالدیغیم گوره طاقت گنیرمه ییب، ایشچیلرین ناهار میزی اوستونده یاتماغین اولنارین روحیه سینده درین تاثیر بوراخمیشدیر. ۲ ساعاتدان آرتیق داوام ائتمه یین بو ایستیرا حندن سونرا مورتیلر و سایر چاپخانا ایشچیلرین روحیه سینده بؤیوک تغییرات حیس ائتمگه باشلادیم. اولنار تامامیله باشقا آدمالار کیمی نظره گلیردی. چاپخانانین قارانیق کیف باس میس لامپاسی سانکی ایشیقلا نیب، فعالیت ایله دولمشودور. یوخودان اوپاندیغیم زامان هنوز ساده تانیشلدیغیم بئله اولمایان کارگرلر منی تیسومله فارشیلاییب، ایشی بیر نچه ساعاتا قورتارماغا حاضر اولدوقلارینی سؤیله دیلر. ۲ ساعات بوندان قایاق بؤیوک مبلغ موقابیلنده بئله یوخوسوز قالماغا راضیلاشمایان جاوان ایشچیلر ایسه کامالی-مثیل و رغبتله اولنارا تاپشیردیغلاری وظیفه نی انجام وئرمگه سؤز وئردیلر. متبعه نین صحیفه بندی حوسئن آغا سلیم اولنفس من اوپانار- اوپانماز ۲ ساعات سونرا یا وعد ائدیگی ایکنیجی صحیفه نی ایکنیجی صحیفه اوچون میزین اوستونه قویوب دئدی: ایندی من اینانیرام کی، سیزین ایشینیز موقوفیتله قاباغا گنده جکدیر. چونکو اونا مؤحکم ایناملا یاپیشدینیز، مادیات و ایستیرا حت فیکرینده اولمادیغینیزی میز اوستونده یاتماغینیز منه ایثبات ائدی. دئدیگیمی ایثبات ائتمک اوچون اؤزومه موراجیعتنامه نی ایضا ائدیم. بو تاریخی موراجیعتنامه نین آخیرینجی ایضاسی همین چاپخانا کارگری سلیم اولنفس ایضاسیدیر.

اونون ساده و بیغرضانه بیر صورتده زحمت اورکدن قییمت وئرمه سی منی فؤوق العاده اومیدوار ائدی. اونا گوره ده بوتون نهضت زامانی دا هر بیر ایشده زحمته قاتلاشیب، ایشچیلر اوچون نومونه اولماغی هرگیز یادیمدان چیخارمادیم. بو کیچیک حادیه حساب ائدیلمه ده منیم عقیدمه آذربایجان تاریخینده فنید ائدیلمه سی بیر حقیقتدیر. نجه کی، دئدیگیم کیچیک حادیه لر بعضن چوخ بؤیوک حادیه لرین موقدیمه و سببی اول بیلر. مؤوضوعدان خارچ اولسا دا، بورادا «امیر تیمور کورکانی قاریشقادان عیبرت آلماسینی فنید ائتمک لازیمدیر. بؤیوک فاتحه گویا بیرینجی دفعه سوخته مغلوب اولوب، یاس و بیچاره حالدا تک و تنها خارابا بیر دیوارا تکیه ائدیگی حالدا، بیر قاریشقادان آغزیندا اؤزوندن بئله ینکه بوعدانی دیواردان چیخارماق اوچون دفعه لرله چیخیب- دوشدوبونو و نهایت اؤز مقصدینه نایل اولدوغونو گؤروب عیبرت، آلیر. مین اومود و هیمتله ایشه باشلاییب، بیلدیگیمیز کیمی بؤیوک نایلیتلر الدهه ائدرک، واختی نین ان مشهور، ان قودرتلی سیمالارینی کسب ائدیر».

ایصفهاندا افغانلیلارین خالقینی قتل ائدیگرلی زاماندا قوجا بیر آروادین بیر عیده ایصفهانلی نین اعدام اوچون قویون کیمی قتلگاها گؤندریلمه لرینی سرزنیش ائتمه سی خالق آباغا قالدیریب، غصبارلارین اورادان قوولماسینا سبب اولدوغو تاریخده گؤرولن کیچیک بیر حادیه دیر کی، اوندان بؤیوک بیر نتیجه الدهه ائدیلمیشدیر.

دئمک بیزیم فیرقه نی تشکیل ائدرکن، تک-تک آدمالارلا گؤروشوب، ایضا توپلاییب و موراجیعتنامه میزی یوخاریداکی شرایطده چاپ ائتمگیمیز، طاهیرده کیچیک بیر ایش اولسا دا، بؤیوک بیر ایشین موقدیمه سی اولماق اوزره تاریخده ایری خط ایله ثبت ائدیلمه لیدیر. قوی گله جک نسل بیلسین کی، هر ایشین موقدیمه سی اولجه کیچیک و اهمیتسیز نظره گله بیلر. ائله کیچیک کی، حتا اینسان اونا مشغول اولماغی بئله اؤزونه تنزول حساب ائدر. ولی هیمت ایستقامت ایمان و عقیده اوزره باشلانان ایش تئز یا گنج ایسته نیلن نتیجه لر ایله نتیجه نیب، آرزو اولونان مقصد، گؤزنیلمه یین واسیطه لرله الدهه ائدیله بیلر.

چتینلیکله باخمایاراق، موراجیعتنامه میزی موقوفیتله یازیلیب، چاپ اولوب، اینتیشارا قویولماسی فیرقه تاریخینده شرفلی و قیمتلی بیر ایش حساب اولونمالیدیر. بو بیرینجی قدمی موقوفیتله گؤتورمکله فیرقه میزین اصل فعالیت تاریخی باشلانیر کی، او دا ۱۲ شهر یوردن عیبارتدیر.